

OSMANLI DEVLETİ'NDE KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİ, İDEOLOJİSİ VE KURUMLARI

Musa GÜMÜŞ*

Özet

Bu makalede, Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kanunlaştırma hareketlerinin tarihi misyonu, ideolojisi ve ortaya çıkardığı kurumlar işlenmiştir. Özellikle Fransız İhtilâli ve Sanayi İnkılâbı sonrasında Avrupa'da iktisadî, siyasî ve sosyal birtakım değişimler yaşanmıştı. Bu değişimler yeni hukukî normları da beraberinde getirmişti. Osmanlı Devleti, Avrupa'da meydana gelen kanunlaştırma hareketlerini, diğer alanlarda olduğu gibi, takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda kanunlaştırma hareketleri Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü ilkeler doğrultusunda başlamıştır. Kanunlaştırma hareketleriyle, Osmanlı devlet yapısında, ekonomik, siyasî ve sosyal hayatında meydana gelen değişimlere Avrupa ile etkileşim yön vermiştir. Yani karmaşıklaşarak gelişen ve değişen iktisadî, siyasî ve sosyal münasebetlerin, yeni nizamların gerekliliğini hissettirmesi, Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma hareketlerinin sebeplerini oluşturmaktadır. Öte yandan, Kanunlaştırma hareketleri ile Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı toplumu oluşturma şeklinde açıklanmış olan bir ideolojinin kurumsallaşması amaçlanmıştır. Yine kanunlaştırma hareketlerinin doğal bir sonucu olarak Osmanlı hukuk sisteminde yeni kurumlar kurulmuştur. Adalet mekanizmasının işleyişinde bu kurumlara önemli görev yüklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Kanunlaştırma Hareketleri, Hukuk, Tanzimat Fermanı, Modernleşme.*

Codification Movements in Ottoman State, its Ideology and Institutions

Abstract

In this article, historical mission, ideology and emergent institutions of codification movements which occurred in Ottoman State after the Rescript of Gulhane have been

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. E-Posta:
musagumus@hotmail.com

studied. Some economical, political and social changes have happened in Europe especially after French Revolution and Industrial Revolution. These changes have brought about new judicial norms. Ottoman State has followed the codification movements in Europe as she has done in the other fields. In modern meaning, codification movements in Ottoman State have begun as principles were predicted in the Rescript of Gulhane. Interaction with Europe determined the changes in Ottoman state structure, economic, politic and social life that began with the codification movements. In short, the need to new regulations because of developing and changing complicated economic, politic and social relations was the reason of the codification movements in Ottoman State. Also, new institutions have been emerged in Ottoman judicial system as natural consequence of the codification movements. Important missions have been given to these institutions in executing the justice mechanism.

Key Words: *Ottoman State, Codification Movements, Law, Rescript of Gulhane, Modernization.*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılda modernleşme/batılılaşma/yenileşme hareketleri çerçevesinde meydana gelen kanunlaştırma hareketleri Tanzimat Fermanı ile başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü şekilde yapılmaya başlayan kanunlaştırma hareketleri Islahat Fermanı ile daha şümüllü bir hal almıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları kanunlaştırma sürecine kesin bir yön tayini yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin kanunlaştırma faaliyetlerine yönelmesinde, siyasî, sosyal ve ekonomik bazı nedenler bulunmaktadır ve bu durum süreç içinde olgunlaşmıştır.

Avrupa kaynaklı rasyonalizm ve buna uygun hukuk hareketlerinin etkileri ile Osmanlı Devleti'nde yeni bir hukukî yaklaşım belirlemiştir. Rasyonel ve tabîî hukuk hareketleri, can ve mal emniyetinin sağlanması, eşitlik sisteminin yerleştirilmesi, hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün insanların kanun önünde eşit olduğunu beyan eden ilkeleri bünyesinde taşımaktaydı. Bu ilkeler, çağdaş yorumuyla Osmanlı Devleti'nde, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Islahat Fermanı gibi iki büyük ve önemli belgede hukukî bir düstur halini almıştır.

Batı'da meydana gelen rasyonalizm anlayışı ve tabîî hukuk hareketlerinin etkisiyle Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma hareketleri başlamıştır. Çünkü modernleşme-batılılaşma-yenileşme hareketlerinde takip edilen yön Batı'ydı. Kanunlaştırma hareketlerinde de, 18. yüzyılda Batı'da başlayan kanunlaştırma hareketlerini takip eden Osmanlı devlet adamları kanunlaştırma hareketinin

gerekliliğine hükmetmişlerdir. Bu anlayışla çağdaş¹ olarak nitelendirilen kanunlaştırma hareketleri başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma hareketleri Tanzimat ve Islahat fermanlarında öngörülen anlayışa uygun bir seyir takip etmiştir.

Gittikçe karmaşıklaşarak gelişen ve değişen iktisadî, siyasî ve sosyal münasebetlerin, yeni nizamların gerekliliğini hissettirmesi, kanunlaştırma hareketlerinin sebeplerini oluşturmaktadır. Özellikle iktisadî sahada meydana gelen ve yeni bir disiplin halinde ilerleyen münasebetler, yeni birtakım hukuk mevzuatlarını gerekli kılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olan hukukî mevzuat, bu yeni disiplinle oluşan iktisadî ilişki ve hareketleri düzenlemekte yetersiz kalmaya başlamıştır. Bu durum birtakım zorluklara sebep olmuştur. Bu yüzden Tanzimat dönemi ile birlikte yeni tarz kanunlaştırma hareketlerine başlanmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Avrupalıların Osmanlı ülkesine geliş gidişleri günden güne artmaktadır. Bu durum ekonomik ilişkilerin de artmasına sebep olmuştur. Böyle olunca mevcut mevzuat yetersiz kalmaya başlamıştır. Hukukumuzda mevcut olan Müslim aleyhinde gayrimüslim, gayrimüslim aleyhine yabancı uyrukluların şahitliğinin kabul edilmemesi gibi bazı kaideler Avrupalı devletlerin dikkatini çekmeye başlamıştır ve Avrupa devletleri Şer'i Mahkeme'de Hristiyanların yargılanmalarına itiraz etmeye başlamışlardır².

Batı'da ve Osmanlı Devleti'nde merkezî idarenin güçlendirilmek düşüncesi Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketlerinin bir başka önemli sebebidir. Osmanlı devlet adamları, devletin, 100-150 yıldır yıpranarak gerileyen güç ve ihtişamını yükseltmek amacındaydılar. Sorunların önemli sebeplerinden birinin merkezî otoritenin bozulması olduğu inancı hâkimdi. Dolayısıyla kanunlaştırma hareketlerinde güçlü bir merkezî yapı kurulması amacı önemli bir sebep teşkil etmektedir

Avrupa'da milliyetçilik anlayışının yayılmaya başlaması da hukukî alanda değişimi hızlandırmıştır. Milliyetçilik anlayışı Osmanlı Devleti'ni de

¹ Kanunlaştırma hareketlerinin tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Ancak çağdaş anlamda kanunlaştırma hareketleri, batıda oluşan yeni anlayış ve ideolojilerin etkisiyle 18. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da görülmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti de bu kanunlaştırma hareketlerini, diğer alanlarda olduğu gibi modernleşme-batılılaşma-yenileşme anlayışı çerçevesinde takip etmiştir.

² Görsoy Akça- Himmet Hülür, "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Konya 2006, s. 313.

etkilemiş; Tanzimat Fermanı ile başlayan kanunlaştırma hareketlerine bu bağlamda yön vermiştir. Kanunlaştırma hareketlerinin tabî bir sonucu olan Millet Nizamnâmeleri bu konuda en önemli örnektir. Bu bilgidен olarak, Tanzimat Fermanı millî bir hüviyet taşımasa da, vaat ettiği kanunlaştırma hareketlerinin milliyetçi düşüncelere kapı açtığı ifade edilebilir. Bu anlamda kanunlaştırma hareketleri milliyetçilik düşüncesini sistemli bir hareket olarak gelişmesi sonucunu doğurmuştur.

Kanunlaştırma Hareketleri ve Kaynakları

Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma hareketlerinin sebepleri genel anlamıyla yukarıdaki şekilde anlatılan gibidir. Tanzimat Fermanı'ndaki birçok ilke ve açıklamalar anlattıklarımızı desteklemektedir³.

Ferman açıkça yeni kanunların gerekliliği ve önemi, yeni kanunların niçin yürürlüğe konacağı, hangi ilkelere dayandığı, muhatabının kimler olacağı, ne tür kanunların yürürlüğe konacağı, bu kanunların neyi tesis edeceğini ve kanunların hangi koşullarda hazırlanması gerektiğini anlatmaktadır.

Tanzimat Fermanı'nda öngörüldüğü üzere kanunlaştırma hareketleri başlamıştır. Bu kanunlaştırma hareketlerinde yerli (Tedvin), iktibas (Kodifikasyon) ve karma usul olarak üç yön izlenmiştir. Her birinin kaynağı farklı farklıdır. Osmanlı toplum yapısı gibi...

³ “Bundan böyle Devlet-i ‘Âliye ve memâlik-i mahrûsâmızın hüsn ü idâresi zımında bazı kavânin-i cedide vaz’ ve tesisi lazım ve mühim görünerek”, “Velhasıl bu kavânini nizamiye hasıl olmadıkça tahsili kuvvet ve mamuriyet ve asayiş ve istirahat mümkün olmayub”, “işbu kavânini makteziyenin mevâddi esâsiyesi dahi emniyeti can ve mahfûziyeti ırz ve namûs ve mal, tayin-i vergi ve ‘âsâkir-i makteziyenin sûreti celp ve müddet-i istihdâmı kaziyelerinden ibâret olup”, “ve tebaa-yı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i saire bu müsaadat-ı şâhânemize bilaistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namûs ve mal maddelerinden hükm-ü şer’i iktizasınca kaffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlisine taraf-ı şâhânemizden emniyeti kâmile verilmiş... olmağla”, “ulemâ ve vüzerâdan velhasıl her kim olur ise olsun kavânin-i şer’iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabahat-i sabitelerine göre tedibât-ı lâyıklarının hiç rütbe ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâsı zımında mahsûsen ceza kanûnnâmesi dahi tanzîm ettirilsin”, “ve diğеr husûslara dahi ittifak-ı arâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâsı dâhil lüzümü mertebe tekrîs olunarak ve vükelâ ve ricâl-i devlet-i ‘aliyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyâmda orada içtima ederek ve cümlesi efkâr ve mutâlaatı hiç çekinmeyüp serbestçe söyleyerek işbu emniyeti can ve mal ve ta’yin-i vergi husûslarına dair kavânini makteziye bir taraftan kararlaştırılıb ve tanzimat ‘askeriye maddesi dahi Bâb-ı Ser’askeri Dar-ı Şûrası’nda söyleşilip her bir kanûn karargîr oldukça ilâ maşallahü taalâ düstürül amel tutulmak üzere bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdîk ve tevsih olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arz olunsun”(BOA, İ:MMS.1/24)

Yerli (Tedvin) Kanunlar

Bu grupta yer alan kanunların bazıları birer klasik olarak Osmanlı Hukuk Tarihi içinde kendilerine yer bulmuştur. Bu grupta yer alan kanunlaştırma hareketleri; 1840 (1256) tarihli Ceza Kanunu, 1851 (1267) tarihli Ceza Kanunu: Kanun-ı Cedid, 1858 (1274) tarihli Arazi Kanunnâmesi, 1869-1876(1284-1292) tarihleri arasında vücuda gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Kanunu: Mecelle, 1917 (1331) tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ve 1917(1331) tarihli Usûl-ı Muhakeme-i Şer'îye Nizamnâmesi'dir

İktibas (Kodifikasyon) Kanunlar

İktibas kaynaklı kanunlaştırma hareketlerinin örnekleri, 1840 Tarihli Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye, 1850(1266) tarihli Kanunnâme-i Ticaret, 1861(1278) tarihli Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi 1863(1280) tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, 1879(1296) tarihli Usûl-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu, 1881(1297) tarihli Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukîye Kanunu'dur.

Karma Usûllü Kanunlar

Karma usul ile yürürlüğe konan kanunlar ise, 1858 (1274) tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu 1876(1292) tarihli Kanun-ı Esasi: İlk Osmanlı Anayasası ve 1880(1297) tarihli Usûl-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanun-ı Muvakkâti'dir.

Yerli (Tedvin) Kanunlar

1840 Ceza Kanunu (13 Rebiülevvel 1256)

Tanzimat Fermanı'ndan kısa bir süre sonra, Tanzimat Fermanı hükümleri uyarınca, Osmanlı tarihinde ilk defa, Sultan Abdülmecid döneminde, icrâ vekilleri, büyük âlimler, Meclis-i Ahkâm-ı Vâlây-ı Adliye üyeleri ve bazı devlet erkânından oluşan bir heyet tarafından, 13 Rebiülevvel 1256 tarihinde⁴ tüm Osmanlı tebaasını ilgilendiren genel bir ceza kanunnâmesi hazırlandı⁵. Bu

⁴ “Kanun-ı mezkûrun nüsha-yı matbuasının hak-i pâ-yi şahaneye takdimini mutazammın olup Hâzine-i Evrâk'ta mahfûz bulunan bir tezkere-i marûza zahrında 13 Rebiülevvel 1256 tarihi mevzudur” Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Cilt: I., Fihrist-i Tarihî 16 Muharrem 855-3 Şaban 1293 (1451-1876), (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Akif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem Buğra Ekinci, Mustafa Macit Kenanoğlu), Ankara 2006, s. 178; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Cilt: I., İstanbul 1995, s. 336.

⁵ Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu(Nizamiye Mahkemelerinin*

kanun Tanzimat Fermanı'ndan sonra hazırlanmış ilk düzenlemedir⁶. Tanzimat Fermanı'nın okunması tarihinden itibaren aradan bir sene geçmeden hazırlanarak neşr ve ilan edilmiştir⁷. Kanunlaştırma hareketlerinin ilk olarak ceza kanunu ile başlaması, Tanzimat'ın güncellediği şahsi masuniyet ilkesinin en önemli düsturu olan cezaların kanunîliği ve hâkimin hükmüne dayanmasıdır. Bu nedenle kanunlaştırma hareketleri Ceza Kanunu ile başlamıştır. Bazı Batı kanunlarına müracaat edilse de yerli bir kanun olarak kabul edilmiştir⁸. Bu kanun, aynı zamanda dış baskılardan çok dâhilî reformların bir sonucudur. Bununla birlikte biraz acele ile hazırlanmış olması ve sistematik eksiklikleri dolayısıyla istenilen sonuç alınamamıştır⁹. Bu yüzden bu kanunda sonradan bazı değişikliklere gidilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilkelerini uygulamak amacıyla olan bu kanunun bir başka özelliği, Sultan Abdülmecid tarafından görevlendirilmiş bir komisyon tarafından hazırlanmış olmasıdır. Yine bu kanun, o tarihe kadar Osmanlı ceza hukukunda yer alan şer'î ve örfî kuralları birleştirmiş olması ve uygulama kolaylığının yanı sıra ceza hukukunun gelişimi bakımından da ilk örnektir. Kanun taşrada Muhassıllık Meclisleri vasıtasıyla uygulanmıştır. 1840 Ceza Kanunu içerik olarak bir hatime, on üç fasıl ve kırk bir maddeden oluşmuştur¹⁰.

Kanunnâmenin başındaki Hatt-ı Hümayûnda da şeklindeki açıklaması ile Tanzimat Fermanı'nda bildirilmiş olan ahd-ı misakı teyit ettiğini göstermektedir¹¹.

Kuruluş ve İşleyişi 1840-1870, Eskişehir 2004, s. 37.

⁶ Mustafa Şentop, "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3., Sayı 5., İstanbul 2005, s. 652.

⁷ Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde ceza Hukuku", *Tanzimat I.*, İstanbul 1999, s. 226.

⁸ Ejder Okumuş, "Osmanlı Şibih-Laik Tanzimat Devleti'nin Oluşumunda Hukuk Alanında Kendini Gösteren Laikleşmenin Belirtileri", *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Ejder Okumuş-Ahmet Cihan-Mustafa Avcı, İstanbul 2006, s. 275; "1256 tarihli ceza kanunu hazırlanırken müteaddid hususatta garp mevzuatından istifade edildiği muhakkak ise de bu keyfiyet cüz'i kalmış yerli hükümler galip bulunmuş olduğundan bu kanunu Tanzimat'tan sonra memlekete hazırlanmış olan ilk orijinal kanun olarak kabul etmekte bir mahzur yoktur" Hıfzı Veldet, "kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I.*, İstanbul 1999, s. 176.

⁹ Şerif Mardin, "Mecellenin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar", *Türk Modernleşmesi*, 17. Baskı, (Çeviren: Yusuf Bayraktutan), İstanbul 2007, s. 122; Şentop, a.g.m., s. 653.

¹⁰ Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 97-98; Sedat Bingöl, "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu", *Osmanlı*, Cilt: VI., (Editör: Güler Eren), Ankara 1999, s. 535; Bozkurt, a.g.e., s. 97-98; "...bu kanunnâme, bir mukaddime, bir hatime, 13 fasıl ve 40 maddeden oluşmaktadır" Cin-Akgündüz(I), a.g.e., s. 336.

¹¹ "manzûr-u hümayûnum olmuştur. İşbu ceza kanunnâmesi doğrusu pek güzel ve etraflı kaleme

Kanunun mukaddimesindeki bilgiler bize, bu kanunun Tanzimat Fermanı'nın bir devamı niteliğinde olduğu aslaşılmaktadır¹². Yine Batı'da oluşmuş olan hukuk ve rasyonalizm hareketlerinin ve Fransız İhtilâli'nin ilkeleri arasında yer alan eşitlik ilkesinin bu kanunda nasıl yer bulduğunu açık bir şekilde görmekteyiz. Kanunun birinci faslının birinci maddesinde, “*dağdaki bir çobanla bir vezirin eşit tutulacağı* belirtilerek mevkii ne olursa olsun, herkesin kanun önünde eşit olduğu ayrıca belirtilmiştir¹³.

1256(1840) tarihli Ceza Kanunnâmesi içerik olarak hükümdar ve devlet aleyhine işlenecek fesatlar, katl, say' -i bilfesat, dövmek, sövmek, mülkiyete tecavüz, rüşvet, irtikap, vergiyi vermekten imtina, memurlara muhalefet, silah çekme, silah boşaltma, cerh, yol kesme gibi suçlar şeklinde düzenlenmiştir¹⁴.

Bu kanun, gerek hazırlanış tekniği, gerek şekli ve gerekse ortaya koyduğu hükümleri dolayısıyla birtakım eksiklikleri içinde bulundurmaktaydı¹⁵. Mesela, kanun basit bir düzlemde kaleme alınmış, bölümler isimlendirilmemiş, her bölüm ayrı bir numaralandırmaya tabi tutulmuş, bir bölüme birbiriyle ilgisiz suç maddeleri konulmuş, tanımlanan ve ceza ağırlıkları farklı olan ve cezaya tabi tutulacak suçlar için karışık bir kavramlar dizisi kullanılmış, birçok durumda

alınmış olduğundan taraf-ı şahanemizden dahi kabul ve tasdik olunmuştur. Bunun ahkâmı mündericesinin ve muhafaza ve icrası taraf-ı hümâyûnumuzdan ve cümle tarafından olunan ahd ve misak iktizasınca herkese farizâ-yı zimmet olmakla ona göre bu hususta gayet müdekkikâne meşikâfâne hareket olunmak lazımdır” Veldet, a.g.m., s.176.

¹² “...Gülhane'de kiraat olunan hatt-ı hümâyûnu ma'deletmakrun'u hazreti şahane mucibince kaffe-i tebaa-i Devlet-i Aliye bilaistisna emniyet-i can ve mal ve namus hukuk-u mefruzasına ez seri-nev nail olmuş bermukteza-yı hürriyet-i şer'ie huzur-ı şer'i ve kanunda ve mevadd-ı hükûkiyede herkesin yeksan ve seyyan olması umur-ı tabîyeden bulunmuş olmakla badezzin herkes kendi hukukunu bilüp andan vaz geçmemek ve diğer birisi kendü hukûkuna tasallût edecek olursa anın def'ini davaya muktedir olmak ve kavanin-i müesseseye muhalif hareket edenler herkim ve kangı rütbede olursa olsun haklarında mücazat-ı mukarrere icra olunmak üzere ba irade-i seniye tertip olunan ceza kanunnâmesidir”

¹³ Veldet, a.g.m., s.176-177; “Şer'an ve kanunen ve alenen ve tahkikât-ı lazıma ve tetkikât-ı mukteziye ile kiraren ve miraren davası görülecek bilâ garaz cünhası badessübût hükm terettüb etmeksizin hafâ ve celi ve katilen ve tesmimen gerek her türlü süver-ı mümkün ile hiç kimsenin canına kasd olunmamasına taraf-ı eşerf-i hazret-i şâhânedan ahd-ı misâk buyrulmuş olduğundan Devlet-i Aliye memurlarından ve alehlülâk sair eşhâsdan hiç kimse diğer birisinin canına kasd edemeyeceğine binâen faraza vüzerâdan birisi tarafından bir çobanın bile canına kast vukuundan ol vezirin hakkından dahi kısa-s şer'i icra oluna” Tamer, a.g.m., s. 227; “Bir vezir bir çobanın canına kıysa ol vezir hakkında dahi kısas-ı şer'i icra oluna” Cin-Akgündüz(I), a.g.e., s. 336; Bozkurt, a.g.e., s. 98.

¹⁴ Tamer, a.g.m., s. 227; Cin-Akgündüz(I), a.g.e., s. 336; Bozkurt, a.g.e., s. 99.

¹⁵ “Kanunnâmenin başındaki Hattı Hümayunda, “doğrusu pek güzel ve etraflı kaleme alınmış” ifadesiyle meth-i sena edilmiş olan bu kanun hakikatte çok eksik olup...” Veldet, a.g.m., s. 178.

yasaklanan bir fiil için cezasının ne olacağı ortaya konulmamış, cezaya tabi tutulacak suçlar kanunda yer almış ve her suç için bir tek ceza tespit edilerek somut bir olay hakkında hâkime takdir hakkı verilmemiştir. Bu durumlar 1256(1840) ceza kanunun sakıncalı ve eksik yönleridir. Kanunun özelliği, sadece ta'zir cezalarını tanzimle yetinmesidir. Ancak hukukî bağlamda ciddi sistem ve alt yapı eksikliği dolayısıyla mevcut sorunları çözümede yetersiz kalmış, 11 yıllık ömrü boyunca defalarca değişikliğe gidilmiş, yine de 1851 Kanun-ı Cedid'in yürürlüğe girmesiyle yürürlükten kalkmıştır¹⁶.

1840 tarihli Ceza Kanunu, içinde belli eksikler barındırsa da, Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü toplum sisteminin yerleşmesini sağlayacak hukuk anlayışıyla, mevcut hukuk kurallarını çağdaş bir yapıda sistemleştirmek amacıyla yürürlüğe konulmuştur. Amaç bütün Osmanlı toplumunu tek bir hukuk sistemine tabi kılmaktır. Bu kanun Tanzimat Fermanı'nın ideolojisini taşıyan ilk denemelerden biri olması ve daha sonraki kanunlaştırma hareketlerine öncülük etmesi dolayısıyla önemlidir.

1851 tarihli Kanun-ı Cedid veyahud Kanun-ı Ceza (15 Rebiülâhîr 1267)

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından hazırlanan bu kanun 15 Rebiülâhîr 1267 tarihinde ilan edilmiştir. Bu kanun, üç fasıl ve kırk üç maddeden oluşmaktadır¹⁷. Birinci fasılda şahsa karşı işlenen suçlar ile devlet aleyhine işlenen suçlar düzenlenmiştir. ikinci ve üçüncü fasıllarda da can, mal ve ırz aleyhine işlenen suçlara karışık bir şekilde yer vermiştir. 1256 Ceza Kanunnâmesi'nin daha ayrıntılı düzenlemesi olan bu kanun düzenleniş ve yazılış tarzı, 1256 Ceza Kanunnâmesi'nin hemen hemen aynıdır. İslam ceza hukukuna dayanması dolayısıyla yerli bir kanundur. 1256 (1840) Ceza Kanunnâmesi gibi 1267 Ceza Kanunnâmesi de Tanzimat Fermanı'nın esaslarına dayanmaktadır¹⁸.

1267(1851) tarihli Kanun-ı Cedid birtakım yenilikleri de içerisinde barındırmaktadır. Bunlar bazı suç çeşitlerine, sahtekârlık, kalpazanlık, kız

¹⁶ Tamer, a.g.m., s. 227; Veldet, a.g.m., s. 178; Bozkurt, a.g.e., s. 98; Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", 150. Yılında Tanzimat, (Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 19; Bozkurt, a.g.e., s. 99;

¹⁷ Bozkurt, a.g.e., s. 99; "Birincisi 17, İkincisi, 7 ve Üçüncüsü 19 maddede 3 fasıldan ibaret olup 28 Zilhicce 1274 Ceza Kanunnâmesiyle mefsûhtur" Sarkis, a.g.e., s. 178.

¹⁸ Cin, a.g.m., s. 19; Gülnihâl Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu* (31 Ekim-3 Kasım 1989) Ankara 1994, s. 273; Tamer, a.g.m., s. 228; Beşir Gözübenli, "Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle", *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyumu*, (9-11 Haziran 1995) Ankara 1997, s. 287; Bozkurt, a.g.e., s. 99.

kaçırma, sarkıntılık, sarhoşluk ve kumarbazlık suçlarına karşı düzenlemeler, tekrerrür ve iştirake ilişkin hükümlerin yer alması ve kamu davası anlayışının, Türk hukukuna girmesidir¹⁹. Kanun-ı Cedid, sonraki ceza hukukunun gelişmesi safhalarından addedilen ve ceza hukukçuları arasında birçok tartışmalara sebep olan “*müddetsiz hükm*” usûlünü ifade eder mahiyetteki hükümleri ve “*cemiyet için tehlikeli sayılan kimseler*”e müteallık tedbirleri içermektedir²⁰. Bu kanun da, ihtiyaçlara cevap verememiş, bir öncekinden pek farklı bir anlayış getirmedüğinden istenen sonuçlar alınamamış ve 28 Zilhicce 1874 tarihinde kadar yürürlükten kaldırılmıştır²¹.

Kanun-ı Cedid, Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü hukuk anlayışına dayanması dolayısıyla; 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi gibi Tanzimat Fermanı'nın ideolojisini taşıyan bir kanun özelliğini taşır. Osmanlı toplumu anlayışına gidişte, hukukî altyapı oluşturma amacına yönelik önemli bir düzenlemedir. Ancak 1840 tarihli Ceza kanunnamesi gibi uzun soluklu bir çalışmanın ürünü olmaması dolayısıyla farklı bir anlayış getirememiştir. Birçok konuda eksiklikler taşıması dolayısıyla mevcut sorunların çözümünde bekleneni verememiştir. Ancak bu kanun, kanunlaştırma hareketleri içerisinde önemli bir yere sahip olmuş ve kanunlaştırma hareketlerinde belli bir geleneğin oluşmasında etkili olmuştur.

1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi (23 Şevval 1874)

Osmanlı kanunlaştırma hareketleri içerisinde en dikkate şayan ve üzerinde en fazla tartışılan kanunlardan olan Arazi Kanunnâmesi, Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe konan, coğrafi ve kavramsal olarak kapsamlı ilk arazi kanunudur. Arazi Kanunnâmesi, kanunlaştırma hareketleri içinde, Mecelle'den sonra, vücuda getirilmiş en orijinal kanun olarak karşımıza çıkmaktadır²². Uzun bir

¹⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 100; Tamer, *a.g.m.*, s. 229; Cin-Akgündüz(I), *a.g.e.*, s. 337.

²⁰ Tamer, *a.g.m.*, s. 229.

²¹ Şentop, *a.g.m.*, s. 653; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 100; Tamer, *a.g.m.*, s. 230; Karakoç, *a.g.e.*, s. 241.

²² E. Attila AYTEKİN, “Hukuk, Tarih ve Tarihyazını: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesine Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3., Sayı 5., İstanbul 2005, s. 723; Karakoç, *a.g.e.*, s. 297-298; “*bu kanun Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'tan Sonra vücuda getirilmiş olan en orijinal –tabir caizse- en yerli kanundur. Bunun hükümlerinde garp mevzuat ve fikriyatının hiçbir suretle tesiri yoktur. Kökleri tamamen tamamen milli (şer'i) hukuka gömülmüştür*” Veldet, *a.g.m.*, s. 180; “*Tanzimat döneminde çıkarılan en önemli kanunlardan birisi şüphesiz 1858 Arazi Kanunnâme-i Hümayunu'dur. Bu kanun Tanzimat döneminde meydana getirilmiş, her bakımdan yerli ve orjinal bir çabanın ürünüdür*” Necdet SAKAOĞLU-Nuri AKYAVAŞ, *Avrupalaşmanın Yol Haritası ve Sultan Abdülmecid*, İstanbul 2001, 260; “*...bu kanun Ahmed Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan ve o*

çalışma dönemini kapsayan bu kanun, Ahmet Cevdet, Mehmet Rüştü, Arif ve Tahsin'den dört kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır²³. Komisyon, Arazi kanunnâmesinin tasarısını hazırlarken daha önceki düzenlemeleri ve fetvaları gözden geçirmiş; eski hükümleri günün şartlarına göre tanzim etmiş, Tazimat sonrası çıkartılan düzenlemeleri de kanuna eklemiş, bunun yanında, kanunnâmenin, hukuku esaslarına ters düşmemesi için de şeyhülislâm'ın görüşleri alınmıştır. Kanunnâme, bir mukaddime, üç bab, bir hatime ve 132 maddeden oluşmaktadır. Bu kanunnâmenin bir başka önemli yönü İslâm'ın başlangıcından 1858'e kadar uygulanagelen toprak ve tarım hukuku kurallarını bir araya getirmesi ve arazi konusu hakkında, İslam hukukunun temel kural ve amaçlarına aykırı olmayan gelenekleri kanunlaştırmasıdır²⁴. Ancak kanunnâmenin hatimesinde verilen bilgilere göre eskiden beri uygulanagelen mevcut hükümlerin önemli bir kısmı tedvin, bir kısmı tadil, bir kısmı da fesh ve ilga edildiği görülmektedir²⁵.

Batı hukukundan içerik olarak etkilenmeyen Arazi Kanunnâmesi, toprakla ilgili eski hükümleri modern kanunlaştırma tekniğine uygun olarak bir araya getirmiş ve düzenlemiştir. Bu da İslâm Hukuku ile örfî hukuk kurallarının Batı tekniği ile sistemleştirildiği anlamını taşımaktadır²⁶.

Arazi Kanunnâmesi, devlete ait her bir toprak parçasını vergilendirmek, yani arazi gelirlerini kontrol altına almak, toprak üzerinden güçlü bir merkezi

zamana kadar uygulanan hükümleri ihtiva eden, yani toplu hale getiren millî bir kanundur” Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Reformları”, *Türkler*, Cilt: XII., Ankara 2002, s. 794.

²³ “... hayli vakitten beri hal-i faaliyette bulunan komisyon, tertip etmekte olduğu kanunu tammlayarak 7 Ramazan 1274 tarihli bir mazbata ile Meclis-i Tanzimat'a sevk etmiştir. Bu suretle hazırlanan kanun projesi, orada da tetkik edildikten sonra yine bir mazbata ile Sadaret'e havale edilmiş ve sadaretin arz teskiresiyle padişahın tasdikuna sunulduktan sonra, 23 Şevval 1274 tarihli İrade-i Seniye iel “icra-ı icâbât-ı emr ve irade olunmuştur” Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, *Tanzimat I*. Ankara 1999, s. 369.

²⁴ Bozkurt, a.g.e., s. 150; Cin-Akgündüz(I), s. 280; Şentop, a.g.m., s. 653; Âli Şafak, “Osmanlılar'da Arazi Hukuku Kurallarına Kısa Bir Bakış”, *Osmanlı*, Cilt: VI., Ankara 1999, s. 355.

²⁵ “İşbu kanunnâme-i Hümayûn ilanı tarihinden itibaren meri'ül-icra olub şimdîye dek gerek arazi-i miriye ve gerek tahsisat kabilinden olan arazi-i mevkûfe hakkında mukaddem ve muahhar sadır olan evâmir-i Âliyye'den ahkâm-ı mündericesine mugayir olanların ahkâm-ı münfesh olduğundan evâmir-i merkûmeye binaen meşayihülislâm taraflarından verilmiş olan fetva ile ifta ve amel olunmayarak fi-maba't bab-ı fetvapeñâhide ve ahkâm-ı şâhânedede ve bilcümle mehâkim ve mecâliste ancak bu kanunnâme-i münif-i sultan-ı düstûrulamel olacaktır ve Divan-ı Hümayûn kaleminde ve defterhane-i Amire'de ve mahall-i sairede arazi-i miriye ve mevkûfe dair nizamat ve kavânîn-i âtikaya itibar kılınmayacaktır” Veldet, a.g.m., s. 180.

²⁶ Bozkurt, a.g.e., s. 150.

otorite kurmak, yani devletin sahip olduğu toprakların sıkı merkezî bürokratik kontrolünü sağlamak gibi çok önemli amaçları haiz olarak çıkarılmıştır. Bu kanunname, hukukî kaynakları, şekil dışında tamamen yerli kanunların sistemleştirilmesine dayanmaktadır²⁷.

Arazi kanunnamesi, kanunlaştırma hareketlerinin genel ideolojisi çerçevesinde hukukta sistem olarak modernleşme anlayışının bir ürünü, iktisadî liberalizmin zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu kanunname ile Osmanlı toprakları belli bir sistem ve merkezden idare edilmesi planlanmıştır. Yine bu kanunname, Tanzimat Fermanı ile ön görülmüş vergi adaletinin sağlanması konusunda atılmış bir adım olarak görülebilir. Arazi Kanunnamesi, Osmanlı Devleti'nde, aynı konu ile ilgili olarak yapılacak olan düzenlemeler için hareket noktası olmuştur. Kanunlaştırma hareketleri içinde amacına en uygun, en başarılısı olarak değerlendirilir²⁸. Yine bu kanunname ile Devlet, toprağını kullanan çiftçilere tapularını vermiş, taşrada şeyh ve ayan gibi geniş devlet topraklarını işletenlere tapu vererek toprak mülkiyetini yasal bir zemine oturtulmasına çalışılarak üretimin arttırması amaçlanmıştır.

1869-1876 Tarihli Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (18 Zilhicce 1284- 9 Zilkade 1292)

Tanzimat Fermanı'ndan itibaren Osmanlı Devleti'nde hukukun çeşitli alanlarında yapılan kanunlaştırma hareketlerinden medenî hukuk da etkilenmiştir. Sosyal, iktisadî ve siyasî şartların gün geçtikçe değişip karmaşıklaşması hukukun diğer alanlarında olduğu gibi medeni hukukta da yeni düzenlemeleri gerekli kılmıştır²⁹. Bu gerekliliğin farkında olan Osmanlı devlet adamları sorunu çözmek için çalışmalara başlamışlardır.

Mecelle 1855 yılından itibaren tasavvur edilen bir düşünceye dayanmaktadır. İlk teşebbüsler, Meclis-i Tanzimat eliyle, İslam hukukuna dayanan bir kanun olan Metn-i Metin'in hazırlama girişimiyle başlamaktadır³⁰. Mecelle'nin mimarı Cevdet Paşa'nın –o zaman Cevdet Efendi- da içinde

²⁷ Aytekin, a.g.m., s. 726-726; Kanunun tarihî kökenleri, teknik ve detaylı incelemesi için bakınız: Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Tanzimat I*. Ankara 1999, s. 321-421.

²⁸ Akça-Hülür, a.g.m., s. 312.

²⁹ Yavuz, a.g.m., s. 283.

³⁰ Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28., Ankara 2003, s. 232; Osman Kaşıkçı, "Mecelle Örneğinde Türklerin İslam Özel Hukukuna Katkıları", *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel Kemal Çiçek ve Salim Koca), Ankara 2002, s. 782.

bulduğu Rüşdi Molla Efendi, Hüsâm Efendi, Âli Ratib Efendi ve Tahir Efendi'den oluşan beş kişilik Cemiyet-i İlmiye Komisyonu'yla çalışmalara başlamıştır³¹. Bu komisyon, Kitabü'l-Büyu' kaleme alındıktan sonra, Cevdet Paşa'nın anlattığına göre³², heyet üyelerinin ilmî yetersizliği nedeniyle dağılmıştır³³. Mecelle'nin hazırlanış sürecindeki ilk girişimin bu şekilde başarısız olması dolayısıyla Fransız Medeni Kanunu'nun alınması girişimleri başlamıştır³⁴. Âli Paşa bu konuda, 3 Şaban 1284 (30 Kasım 1867) Sultan Abdülaziz'e bir layiha sunmuş³⁵, Said Paşa'ya da Fransız Code Civil'ini tercüme etmesi konusunda talimat vermişti. Âli Paşa, özellikle Fransız Büyükelçi De Bourre'nin etkisinde kalmıştır³⁶.

Mecelle'nin ihdası konusunda iki ayrı fikir ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin bir ucunda Âli Paşa, diğer tarafta ulemeden Ahmed Cevdet Paşa bulunuyordu. Âli Paşa, daha çok iktibas bir kanun olarak Fransız modellen bir metnin kabulünü istiyordu. Ahmed Cevdet Paşa ise Mecelle gibi medenî kanunu içinde barındıran bir düzenlemenin, başka bir devletin kanununu tercüme yoluyla almanın doğru bir şey olmayacağı, bu alanda yapılacak hukuki düzenlemeler

³¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, 3. Baskı Ankara 1991, s. 63.

³² “Rüşdi Molla Efendi sahihen übedadan ve esbab-ı fazl-u maariften bir at olup lisan-ı arab üzere inşa-i kelâma muktedir idi. Hüsâm Efendi Muahharen Şeyhülislâm olan zat-ı fazâilsimattur ki âlim ve tarih şinas olub al’el- husus ilm-i ensaba vukuf-ı tamm-ı var idi. Âli Ratib Bey dahi fuzalâdan bir zat idi. Lakin üçünün dahi ilm-i fıkıhta maharetler yok idi. Cem’iyette sahihen fakih diyecek ancak Tahir Efendi idi. Fakirin dahi evâil-i ömrüm ulûm-ı akliye ve edebiyeye masruf olarak ol vakit ulûm-ı nakliyede ma’lûmat ve melekem nâkis idi. Fakat Cem’iyetin muharriri olduğum cihetle kütüb-i fikhîyyenin mutalaasına müteavgil idim” Cevdet, a.g.e., s. 63.

³³ Cin- Akgündüz, a.g.e., (II), s. 182.

³⁴ Yavuz, a.g.m., s. 283.

³⁵ Âli Paşa bu layihada; “ bir de başlıca şikâyet bizim mahkemeler olduğundan ol babda dahi bir yol aranmak ve Mısır’da yapılmakta olduğu gibi bizde dahi Code Cîvil dedikleri kanunnâme tercüme ettirilip, devai-i muhtelite, mehakim-i muhtelitede ve o kanunnâmeye tatbiken rüyet ettirmek emr-i zarurî görünüyor. Bunun dahi ahkâm-ı celile-i şer’i şerife kat’a dokunmayarak sair nizam-ı mehakim-i misüllü tanzimi kabil olunur zannolunur. Elhasil bilcümle tebaanın din ve mezhepten başka mevadda yekdiğerine mezc ve tahliti ve beyinlerinde olan muhasebe ve rekabetin külliyen ilgası meydanda olan mehaliki imhaya ve esas-ı devlet-i tahkime ilac-ı münferid add ve şûmar olunur” demektedir. Mardin, “... Açıklayıcı Notlar”, s. 135.

³⁶ Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. Basım, İstanbul 1999, s. 432; Aydın, “Mecelle...”, s. 232; “...o zaman Dersaadetçe en nüfuzlusu Fransa Mösyö Bourree olduğundan Fransa kanunlarından Mehâkim-i Devlet-i Aliyye’de ma’mülün-bih olması emeline bulunmakla Fransız politikasına hâdim olanlar hep bu fikr-i sakimde idiler” Osmanlı Öztürk, “Osmanlılarda Tanzimat sonrası Yapılan hukukî çalışmalar ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye”, *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), Cilt: VI., Ankara 1999, s. 505.

için kendi hukuk kodlarının kullanılmasının daha yararlı olacağı üzerinde ısrar ederek Âli Paşa'nın karşısında olmuştur. Cevdet Paşa'ya göre “*başka bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalb ve tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından*”³⁷ yerli bir kanunun çıkarılması zorunludur. Yapılan tartışmaların sonunda Cevdet Paşa'nın fikirleri uygun bulunmuştur³⁸.

Kısaca Mecelle olarak bilinen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ilk Müslüman-Türk Medeni kanunudur³⁹. 18 Zilhicce 1284- 9 Zilkade 1292 (1 Nisan 1869-26 Kasım 1876) tarihleri arasını kapsayan bir süreçte hazırlanmıştır. Mecelle'yi Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki Filibeli Halil Efendi, Seyfeddin İsmail Efendi, Şirvanzade İsmail Efendi, Ahmed Hilmi Efendi Bağdatlı Muhammed Emin Efendi, İbn-i Abidinze Alaaddin Efendi, Gerdankıran Ömer Hulusî Efendi, Kara Halil Efendi, İsa Ruhi Efendi, Yunus Vehbi Efendi, Abdülatif Şükrü Efendi, Ahmed Halid Efendi, Karinabadizade Ömer Hilmi Efendi, Abdüsettar Efendi'den oluşan on dört kişilik bir komisyon hazırlamıştır. Ancak bu komisyon üyelerinin tamamı Mecellenin hazırlanmasında, başından sona kadar görev yapmamıştır⁴⁰.

Adından anlaşıldığı gibi “*ulü'l-emr'in, şer'i hükümlerini kanun haline getirme*” şeklinde ifade edilen sınırlı yasama yetkisine dayanarak, borçlar, eşya ve usûl hukuku ile ilgili fıkıh kitaplarında mevcut şer'i hükümleri, medeni kanun tarzında derleyen bir kanundur⁴¹. Ancak bu özelliği ile Mecelle tam bir medeni kanun sayılmaz. Zira evlenme, boşanma, miras gibi aile hukuku ile ilgili hükümler mecelle'de yer almamıştır⁴².

Mecellenin çerçevesi, içeriğini ortaya koymaktadır.

I Kitabü'l-Büyu, II Kitabü'l-İcârât, III Kitabü'l-Kefâle, IV Kitabü'l-Havâle,V. Kitabü'l-Rehin,VI. Kitabü'l-Emânât VII Kitabü'l-Hibe, VIII Kitabü'l-Gasb ve'l-İtlâf, IX. Kitabü'l-Hacir ve'l-İkrâh ve'ş-Şüf'a X. Kitabü'ş-Şirket, XI Kitabü'l-Vekâlet, XII Kitabü's-Sulh ve'l-İbra, XIII Kitabü'l-İkrâr, XIV Kitabü'd-Dava, XV Kitabü'l-Beyyinât ve't-Tahlif, XVI Kitabü'l-Kaza.

³⁷ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 63-64.

³⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 161

³⁹ Hulusi Yavuz, Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyumu*, (9-11 Haziran 1995) Ankara 1997, s. 279.

⁴⁰ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*,(II), s. 184.

⁴¹ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 10. Baskı, Ankara 2002, s. 290-291; Cin-Akgündüz, *a.g.e.*,(II), s. 178.

⁴² Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 5. Baskı, Ankara 1972, s. 188-189.

Mecelle'nin nasıl ve hangi gerekçelerle hazırlandığı, bizzat Mecelle'nin mimarı Ahmet Cevdet Paşa ayrıntılı olarak anlatılmaktadır⁴³. Cevdet Paşa'nın bu hükmü, aslında, mecellenin iktisadî, siyasî ve sosyal nedenlerini çok açık bir şekilde ortaya koymakla birlikte, mecellenin kaynağının neden iç hukukî mevzuata dayandığının ve bunun ne kadar değerli olduğunun izahını da vermektedir. İşte bu değer, Mecelle'yi Osmanlı kanunlaştırma hareketlerinin bir klasiği yapmıştır.

Yine Ahmed Cevdet Paşa Mecelle'nin hangi hukukî kaynağa dayandığını açık bir şekilde belirtmiştir. Mecelle dayandığı hukukî kaynak itibarıyla “*en yerli kanun olduğu*” yönündeki değerlendirmeleri haklı çıkarmıştır. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1851 maddeyi içermesi dolayısıyla geniş ve teknik detayı oldukça fazladır⁴⁴.

Bu iki açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Mecelle'nin sahip olduğu hukukî yapı ve ideolojisi açıkça anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı unsurlarındaki farklılık ve bu unsurların 19. yüzyılda şekillenen ideolojik anlayışları, mevcut kanunların yetersizliği, dış müdahale ve hoşnutsuzların kaynağını açıkça göstermekteydi. Cevdet Paşa da bunlara tam anlamıyla vakıf olduğundan mecele gibi geniş bir kanun kitabı hazırlamak işine girişmiş ve başarılı, sistemli, hukukî sorunlara çözüm bulmada daha yeterli bir eser ortaya çıkarmıştır. Bu kanun, mevcut niteliği ile hem Osmanlı modernleşmesinde hem de İslam ülkeleri arasında gerçekleşen yenileşme hareketleri üzerinde önemli etkiler bırakmıştır⁴⁵.

Osmanlı Hukukuna önemli izler bırakarak etkileri itibarıyla, Osmanlı çağını ve sınırlarını aşarak İslam özel hukukuna çok önemli bir katkı sağlayan Mecelle, ait olduğu kaynakları itibarıyla yerli hukukun önemli bir zaferidir. Zira dönemin fikir ve hareket dünyası göz önüne alındığı zaman Fransız hukuk anlayışı ve hukukî kurallarının Osmanlı ülkesinde uygulanmasını isteyen ve Âli Paşa'nın da içinde bulunduğu güçlü bir gruba karşı, bu grubun tezlerine bir anti tez şeklinde, Ahmet Cevdet Paşa'nın üstün gayretlerinin bir ürünü olarak ortaya

⁴³ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁴⁴ Mecelle'nin teknik ve detaylı incelemeleri için bkz: Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973; Osman Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul 1997; Osmanlı Öztürk, “Osmanlılarda Tanzimat sonrası Yapılan hukukî çalışmalar ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), Cilt: VI., Ankara 1999, s. 504-518; Osman Kaşıkçı, “Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle”, *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), Cilt: VI., Ankara 1999, s. 519-532.

⁴⁵ Sami Erdem, “Türkçede Mecelle Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3., Sayı 5., İstanbul 2005, s. 673.

çıkıştır. Mecelle, eksikleri olmasına rağmen İslam özel hukukunun önemli bir bölümünün belli bir disiplinle ele alınması ve mevcut medeni hukukun çağdaş şekli yönü izlenerek oluşturulması dolayısıyla modernleşme/batılılaşma/yenileşme yolunda önemli bir ürün olmuştur.

1917 Tarihli Hukuk-u Aile Kararnâmesi (8 Muharrem 1333)

Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Osmanlı aile hukukunda Tanzimat'tan sonraki sürecin son kanunlaştırma faaliyetidir. Hem Mecelle'deki eksikleri tamamlamak hem de Osmanlı ülkesinde hukuk birliğini sağlamak gibi bir amaca hizmet için yasalaştırılmıştır⁴⁶. Isparta Mebusu Mahmut Esat Efendi, Fetvahane Mümeyyizlerinden Hafız Şevket Efendi, Mentеше Mebusu Said Bey, Şuray-yı Devlet azasından Âli Baç Hampa Efendi, Mahkeme-i Evkaf Kadısı Mustafa Fevzi Efendi'den oluşan beş kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır⁴⁷. Osmanlı hukukunda modernleşme gereksinimini zarurî hale getiren siyasî, sosyal, iktisadî, fikrî ve kültürel sebepler aile hukuku alanında Hukuk-u Aile Kararnâmesini gerekli kılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen savaş ortamı, erkekleri cephede bırakmış, onların; sosyal ve iktisadî hayatın dışında kalmaları dolayısıyla kadın ve erkek arasında belli bir rol değişiminin yaşanmasına neden olmuştur. 19. Yüzyılda meydana gelen gelişmeler kadını iktisadî ve soysal hayatın tam ortasına atmıştır. Bu durum, kadına karşı yeni bir bakış açısı oluşturmuş ve hukukî alanda belli düzenlemeleri gerekli kılmıştır⁴⁸. Böylece kadın, hukukî anlamda bir muhatap olarak belirmeye başlamıştır. Toplumsal alanda daha rahat hareket edeceği bir ortamın sağlanması yine bu hukuki düzenlemenin sonucudur. Osmanlı hukukundaki modernleşme hareketleri, kadınının sosyal hayattaki konumunu yeni bir düzleme oturtacak hukukî düzenlemeleri içine alıp genişletmiştir. Mecelleden sonra kadını ilgilendiren Hukuk-i Aile Kararnâmesi önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmıştır.

⁴⁶ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(II)*, s. 78.

⁴⁷ Mehmet Akif Aydın, "İslâm-Osmanlı Aile Hukukunun Kanunlaştırılması ve Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, *Osmanlı*, Cilt: VI., (Editör: Güler Eren), Ankara 1999, s. 497; Mehmet Aikf Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihî Tekamülü, *Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: II., Ankara 1992, s. 449.

⁴⁸ Mehmet Ünal, "Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukundan Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnâmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 34., Sayı I., Ankara 1977, s. 212-215.

Hukuk-ı Aile Kararnamesinde önce Aile hukuku alanında birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Bunlar 1289/1873 tarihli bir fermanla ana-babanın izin vermemesi durumunda kadı tarafından buluş çağına gelmiş kızlar veya dul kadınların evlenmelerine izin verilmesi buyrulmuş, yine 1291-1875 tarihli bir ferman İran tebaalılarla evlenme yasak edilmiş, 1291-1875 tarihli bir başka fermanla da mihr'in alt ve üst sınırları düzenlenmiş, 1297 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnâmesi ile nikahın tescili esası getirilmiş, yine aynı yıl, bir kararnâme ile boşanmanın sicil memurluğuna bildirilmesi zorunluluğu kabul edilmiş⁴⁹, 1332 yılında yayımlanan iki irade ile kadına, kocasının gaipliği ve hastalığı gibi bir kısım sebeplerle mahkemeye başvurarak ayrılma (boşanma) hakkı tanınmıştır⁵⁰. Aile hakkında bütün bu düzenlemeler, aslında 1917 yılında yürürlüğe girecek olan Hukuk-ı Aile Kararnâmesinin hukukî temelleri olarak kabul edilmelidir. Zira bu düzenlemeler Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'nin çerçevesini çizmiştir⁵¹.

İki kitap içerisinde dokuz bab, yirmi bir fasıl ve 157 maddeden oluşan Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'nin ilk kitabı Mûnahekat(Evlenme), ikinci kitabı da Müfarakat(Boşanma) hakkındadır⁵².

I. Dünya Savaşı gibi oldukça sıkıntılı günlerin yaşandığı dönemde böyle bir hukukî düzenlemenin yapılması, Osmanlı sosyal hayatında önemli bir sıkışmanın yaşandığını göstermektedir. Kararnâmeyi gerekli kılan sebepler de bunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu sıkışıklık, kararnâmenin içeriğine de yansımıştır. Kararnâme, bazı yeniliklerin, yeni yaklaşımların kendini gösterdiği; hukukta modernleşmenin genel ideolojilerini -ki, bu ideoloji Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın liberal sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel kodların Osmanlı bünyesine hukuk yoluyla sokulmasıyla oluşan bir ideolojidir- taşıdığı görülmektedir. İşte bu özellikler kararnâmenin amaç ve önemini ortaya koymaktadır. Bu kararnâme, Osmanlı aile kurumunun içinde, devletin kuruluşundan beridir var olan birtakım kural ve uygulamaları hukukî bir metinle tekrar ortaya koymaktadır⁵³. Yine İslâm âleminde ilk aile kanunu olma özelliği Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'ne aittir⁵⁴. Disiplini içinde İslam, Yahudi ve Hristiyanlık hakkında ayrı ayrı hükümler taşıyarak bir vahdeti ifade ederek

⁴⁹ Ünal, "1917 Tarihli...", s. 377.

⁵⁰ Aydın, "Osmanlılarda Aile...", s. 446.

⁵¹ Cin-Akgündüz, *a.g.e.,(II)*, s. 77.

⁵² Aydın, "Osmanlılarda Aile...", s. 449.

⁵³ Aydın, "Osmanlılarda Aile...", s. 434-435.

⁵⁴ Âli Bardakoğlu, *Türk Aile Hukukunun Tarihî Gelişimi*, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II., Ankara 1991, s. 614.

İslam hukuku çerçevesinde azınlıkları kaynaştırmak amacını taşıması dolayısıyla yenilik getirmiştir⁵⁵. Bu kanunla, Cemaat mahkemeleri gibi farklı kaynaklı mahkemelerin yetkileri ortadan kaldırmakla kazâî manada birlik temin edilmiştir⁵⁶. Sosyal hayatın önemli bir kurumu olan aile ve buna bağlı birçok konuda devlet kontrolü güncellenerek hukukî bir metinde yer almış, bu önemli kurum çağdaş hukuk normlarına uygun bir şekle bürünmüştür⁵⁷. Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, kadın konusunda, kadının lehinde olarak, bazı durumlar geçerli olmak üzere kadına, hâkim kararıyla kocasından boşanma hakkını tanıyarak, çok evlilik sınırlandırılmış ve evlenme konusunda asgarî yaş sınırı getirilmiştir⁵⁸. Kararnâmenin en önemli özelliği devletin resmî olarak kabul ettiği Hanefî mezhebi dışında diğer mezheplerin içtihadî bilgi ve kurallarına sistemli bir şekilde başvurulmasıdır. Bunun yanında, Osmanlı hukuk tarihinde ilk defa çok evlilik belirli ölçüde sınırlandırılmıştır⁵⁹. Zaten pek yaygın olmayan çok evlilik hukukî yolla da sınırlandırılmıştır⁶⁰.

Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, içinde barındırdığı özellikleri itibarıyla yerli bir kanundur ve kanunlaştırma hareketleri içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı hukuk sisteminde yerini alan bu kararname, kural ve içtihatları belli bir Avrupaî anlayışla, belli bir disipline bağlı kalınarak hazırlanan bir düzenlemedir. Sıkıntılı bir dönemin ürünü olan kararnâme, yeterli olmasa da birçok soruna cevap olmuştur. Kısa ömürlü olması dolayısıyla etkileri yeterince güçlü olamamıştır. Dönemin siyasi atmosferi⁶¹ kararnâmenin

⁵⁵ Ünal, “1917 Tarihli...”, s. 394.

⁵⁶ Ekrem Buğra Ekinci, “Hukuk-ı Aile Kararnâmesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II., Ankara 1991, s. 617.

⁵⁷ Aydın, “Osmanlılarda Aile...”, s. 451.

⁵⁸ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*,(II), s. 80; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 173; Aydın, “Osmanlılarda Aile...”, s. 450; İber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 4. Basım, İstanbul 2001, s. 157-158.

⁵⁹ Osmanlı Devleti'nde Hanefî Mezhebi dışında, diğer mezheplerin içtihadî bilgi ve kurallarına Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren birçok kere başvurulduğu görülmektedir. Ancak Şeyhülislam Ebu Suud Efendi zamanında Hanefî Mezhebi dışında diğer mezheplerin kuralları ile içtihat yapma yolunu kapamıştır. Bu kapanış XIX. Yüzyıla kadar sürmüştür. Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ile diğer mezheplerin içtihatlarından yararlanma hukukî bir metinde düzenlenmiştir. Gerçi Kararnâmeden yaklaşık bir yıl önce çıkan iki irade ile diğer mezheplerden yararlanılmıştır. Ancak bu iki irade şumullü bir değişiklik öngörmekten uzaktı. Gerçek şumullü değişiklik kararnâme ile olmuştur.

⁶⁰ Aydın, *a.g.e.*, s. 433; İsmail Doğan, *Osmanlı Ailesi-Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Ankara 2001, s. 82; Aydın, “Osmanlılarda Aile...”, s. 452.

⁶¹ “... pek çok bakımdan zamanın hükümeti olan İttihatçıların mizac hususiyetlerinin adeta izlerini taşımakta olup, rejim muhaliflerinin tenkidlerinde hedef olmuştur. Bu tenkidler hukukî ve kazâî muhtariyetleri haleldar olan gayri Müslim unsurlar ile onların harici destekçileri

devamına imkân vermeyerek, Osmanlı Devleti'nde 20 Ramazan 1337 tarihinde muvakkat bir kanunla yürürlükten kaldırılmasına rağmen⁶² Ortadoğu devletlerinde uzun sayılabilecek bir süre yürürlükte kalmıştır. Hukukî Aile Kararnâmesi Ürdün'de 1952, Suriye'de 1953 yılına kadar, Lübnan'da son zamanlara kadar Filistin'de İngiliz mandası döneminde yürürlükte kalmış, İsrail'de de Müslümanlarla ilgili ahval-i şahsiye ile ilgili konularda başvuru kaynağı olarak hâlâ yürürlüklüğünü sürdürmektedir⁶³.

1917 Tarihli Usûl-i Muhakeme-i Şer'iyeye Nizamnâmesi (2 Rebiülevvel 1333)

Tanzimat süreciyle başlayan kanunlaştırma hareketleri sonucunda Şer'iyeye Mahkemelerinin yargılama usûlüne ait hükümler Mecelle'nin 14,15 ve 16 kitaplarında kısmen toplanmıştı⁶⁴. Ancak bu düzenlemeler belli bir disiplinde değildi. Bu nizamnâmenin temel amacı da dağınık ve karmaşık bir halde bulunan bu düzenlemeleri bir araya getirip sistemli bir kanun haline getirmektir. Bu nizamnâmenin pek çok hükmünde Usûl-i Muhâkeme-i Hukukîye Kanunu'na atıflar yapılarak belli bir paralellik kurulmaya çalışılmıştır⁶⁵. Bu nizamnâme mevcut Şer'i hukukun usûlüne ilişkin olduğundan yerli bir hukukî düzenlemedir. Usûl-i Muhakeme-i Hukukîye Kanunu'na atıflar yapılarak da kanunlaştırma hareketlerinin ideolojisini taşımaktadır.

İktibas (Kodifikasyon) Kanunlar

Batı kaynaklı hukukî düzenlemeler olarak da adlandırılabilir. Kodifikasyon kanunlaştırma hareketlerinde çoğunlukla aynen iktibas yöntemiyle alınmış önemli kanunlar bulunmaktadır.

tarafından gösterilen protestolar, muhafazakâr Müslümanların baştan beri taşıdıkları aleyhte mülahazalar, bir de umumî harbin fena şartları ilave olunca kararnâme iki sene dolmadan yıpranmıştır. İstanbul'un işgâli ve işgâl kuvvetlerinin müdahalesi neticesi çıkartılan kararnâme ile 1919 senesinde Hukuk-ı Aile Kararnâmesi kaldırıldı" İkinci, "Hukuk-ı..." s. 617.

⁶² Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce...", s. 211; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 174; Doğan, *a.g.e.*, s. 82; Bardakoğlu, *a.g.m.*, s. 615; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 158; Aydın, *a.g.e.*, s. 433; Cin-Akgündüz, *a.g.e.(II)*, s. 81; Üçok, *a.g.e.*, s. 189;

⁶³ Aydın, "Osmanlılarda Aile...", s. 455.

⁶⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁵ Şentop, *a.g.m.*, s. 654-655.

1840 Tarihli Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye (8 Şaban 1266)

Özel hukuk alanında ilk kapsamlı iktibas olan hukukî düzenleme Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye'dir. İlk iktibas kanunun Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye olması, bir rastlantı değildir⁶⁶. Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye Kanunu'nun iktibasında, Batı ile artan iktisadî ilişkiler en önemli rolü oynamıştır.

1840 yılından beri Osmanlı Devleti'nde karma ticaret mahkemelerinde Avrupa ticaret gelenekleri uygulanıyordu. Bu alandaki eksikliği gidermek için bir kanuna ihtiyaç duyulmuştur. Zira iktisadî ilişkilerin tanzimi, anlaşmazlıkların çözümü konusunda birtakım sorunlara sebep olmuştur⁶⁷. Avrupa ile artan iktisadî ilişkiler, bu sorunları ve işleyişte meydana gelen tıkanıklıkları daha da belirgin hale getirmiştir. Bu eksiklik, sorun ve tıkanmalar bir ticaret kanununu gerekli kılmıştır. Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye işte bu gereklilik üzerine hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur⁶⁸.

Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye, Çamiç Ohannes Efendi tarafından, 1808 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun 1. ve 2. bölümlerini çevrilmesiyle oluşmuş tamamı aynen iktibas yöntemiyle hazırlanmış⁶⁹ ve 8 Ramazan 1266 (1850) tarihinde de yürürlüğe girmiştir. Kanunnâme, 314 madde ve üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm ticaret muameleleri, şirket akdi ve poliçe usûlleri; ikinci bölüm deniz ticareti; üçüncü bölüm iflasla ilgili işlemlerin tahkik ve tavsiyesi konularından oluşmuştur⁷⁰. Kanundaki eksiklikler sonradan hazırlanan zeyillerle tamamlanmaya çalışılmıştır⁷¹.

Kanunun mukaddimesinde, ticaret bahsinin ne kadar önemli olduğu, halkın refahı için gerekli bulunduğu, ticarî ilişkilerin artması ve genişlemesinin önemli bir hale geldiğinden, ticarî işlemlerin sağlıklı düzenli ve derli-toplu bir hukuk mevzuatına bağlı tutulmasını gerektirmektedir. Yürürlükteki kurallar da bunlar için yeterli değildir. Bundan dolayı ticarî usûllerin bağlı olacağı bir kanunun yapılması irade buyrulduğu ifade edilmiştir⁷².

⁶⁶ Ülkü Azak, "Tanzimat'tan Sonra Resepsiyon", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: III., İstanbul 1985, s. 604.

⁶⁷ M. Macit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara 2005, s.

⁶⁸ Üçok-Mumcu-Bozkurt, *a.g.e.*, s. 293.

⁶⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret...*, s. 58-60.

⁷⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 151.

⁷¹ Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: III., İstanbul 1985, s. 595.

⁷² Veldet, *a.g.m.*, s. 197.

Kanunun kaynağını oluşturan 1808 tarihli Fransız Ticaret kanunu, 1789 Fransız İhtilâli'nin getirdiği her türlü sınıf ve ayrıcalığın kaldırılması görüşüne uygun olarak düzenlenmiş ve o zamana kadar kabul edilen ticaret hukukunu tacirler sınıfının hukuku olarak kabul eden sübjektif sistemi kaldırıp, yerine ticareti, hukukun konusu olarak kabul eden objektif sistemi koymuştu. Ondan aynen iktibas edilen ticaret kanununda, aynı ilkeler ve aynı sistem benimsenmiştir⁷³. Bu kanun kısa zaman sonra sorunlara tam olarak çözüm bulamadığından, yine Fransız Ticaret Usûl Kanununun tercümesi yoluyla, Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi kabul edilmiştir⁷⁴.

1861 Tarihli Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi (10 Rebiülahir 1278)
Deniz Ticaretiyle ilgili usûl kanunu olarak yargılama şekillerini düzenleyen bu Nizamnâme Fransız Deniz Ticareti Usûl Kanunu'nun tam tercümesi yoluyla hazırlanmıştır⁷⁵. Bu kanunun en önemli özelliği, şer'i yargılama usûlünden ayrılan ilk düzenleme olmasıdır⁷⁶.

Bir bab on fasıl, 140 maddeden oluşan nizamnâmede; dava açılması, dilekçe verilmesi, tarafların mahkemeye celbi, ticari yargılamanın alenîliği, davanın görülmesi, karar, gıyabî yargılama, karara itiraz, üçüncü şahısların hükme itirazı, istinaf ve yargılamanın iadesi ile ilgili hükümler bulunmaktadır. Nizamnamenin hükümleri incelendiğinde İslâm usul hukukundan farklı hükümlerin benimsendiği anlaşılmaktadır⁷⁷. Nizamnâme, 2 Recep 1296 tarihinde yürürlüğe giren usûl-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanun-ı Muvakkatine kadar yürürlükte kalmıştır. Hem Ticaret mahkemelerinde hem de Nizamiye Hukuk Mahkemeleri gibi laik nitelikli mahkemelerde tatbik olunmuş denilse de, Mecelle'nin yargılama usûlüne dair “Dava”, “Beyyinât ve't-Tahlif” ve Kaza kitaplarının 1293(1876) yılında yürürlüğe girene kadar Nizamiye Mahkemelerinde yürürlükte kaldığı tahmin edilmektedir⁷⁸.

Nizamnâme, hukukî kaynakları Batı ürünü hukuk kurallarının tercümesine dayanmaktadır. Fransız kanun kodları dönemin birçok

⁷³ Azak, a.g.m., s. 594-595.

⁷⁴ Bozkurt, a.g.e., s. 152.

⁷⁵ Azak, a.g.m., s. 605.

⁷⁶ Şentop, a.g.m., s. 656.

⁷⁷ Tarihli Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi'nin tam metin transkripsiyonu için bkz: Abdullah Demir, “İlk Usûl Kanunu Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesinin Transkripsiyonu”, *e-akademi*, Sayı: 72, 2008 http://www.e-akademi.org/makaleler/ademir-3.htm#_ftn1; Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret...*, s. 116-117; Şentop, a.g.m., s. 656.

⁷⁸ Veldet, a.g.m., s. 198; Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret...*, s. 132-133.

düzenlemelerinde olduğu gibi esas temel teşkil etmiştir. Bu özelliği ile Fransız ticaret geleneğinde oluşmuş normlar nizamnâmenin esas ruhunu oluşturmaktadır.

1863 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi (6 Rebiülevvel 1280)

Bilindiği gibi, Kanunnâme-i Ticaret kabul hazırlandığı sırada Fransız kanununda yer alan ve deniz ticaretiyle ilgili olan ikinci kısım düzenlenmek üzere ertelenmişti. 6 Rebiülevvel 1280 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi işte bu ertelenen düzenlemedir. Bu kanunnâme, Kanunnâme-i Ticaret'in yürürlüğe girmesinden yaklaşık on dört yıl önce düzenlenip kabul edilerek yürürlüğe girmiş ve Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye'nin deniz ticareti ile ilgili eksiklerini tamamlamıştır. Bu kanunnâmenin tercümesi Divan-ı İstinaf azasından Gavriel Efendi ile Tire baş şebbenderi Mösyö Dubre'ye havale edilmiş, sonradan Ticarethane'de erbab-ı komisyonca tetkik ve Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Mahsus'ta kabul edilerek onay için hükümdara arz edilmiştir⁷⁹. Her ne kadar Kanunnâme-i Ticaret'in eksiklerini tamamlamak için Fransız deniz ticareti esas alınmışsa da, İtalya'nın birliğini kurmadan önce Sardunya ve Sicilya gibi küçük kıyı devletçiklerinin, Hollanda, Belçika, İspanya ve Prusya devletlerinin deniz ticaret kanunlarından istifade edildiği ifade edilmiştir⁸⁰. Bu anlamda, bu kanunnâme karma usûlle düzenlenmiş bir kanun hüviyetindedir. Kaynağını çeşitli Batılı devletlerin deniz ticaret kanunlarının tercümesi oluşturmaktadır⁸¹. Kaynakları ve yaklaşımı itibariyle kanunlaştırma hareketlerinin genel ideolojisini taşımaktadır. Batıyla iktisadi bütünleşmenin hukukî alt yapıları, diğer kanunlarda olduğu gibi bu kanunnamede de oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu anlamda Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, Tanzimat Fermanı'nın, eşitlik ilkesi, sınıfsız bir toplum anlayışı ki -bu ilkeler çağdaş anlamıyla Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu ilkelerin Osmanlı Devleti'ne yansımaları- Osmanlı sosyal, ekonomik, siyasi hayatına, çağdaş anlamda yerleştirilmesi çabasının ürünlerinden biridir.

⁷⁹ Şentop, a.g.m., s. 656; Sarkis, a.g.e., s. 377.

⁸⁰ Veldet, a.g.m., s. 198; Azak, a.g.m., s. 605; Şentop, a.g.m., s. 656; Üçok-Mumcu-Bozkurt, a.g.e., s. 293.

⁸¹ Geniş bilgi için: Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret...*, s. 114-116.

1879 Tarihli Usûl-i Muhakemât-ı Cezâiye Kanunu (5 Receb 1296)

Tanzimat'tan sonra yeni yeni kanunların çıkarılması ve adlî örgütte değişiklikler yapılması sonucunda İslâm hukukuna dayanan eski yargılama usûlü de yeni kanunları uygulamaya çalışan mahkemelere yetmemeğe başlamış ve bir Hukuk Yargılama Usûl Kanununun hazırlanması zorunluluğu doğmuştur. Bu zorunluluk Usûl-i Muhakemât-ı Cezâiye Kanunu ile giderilmeye çalışılmıştır⁸².

Ceza hukukunun usûlünü düzenleyen bu kanun, dönemin karakteristiğine uygun bir yöntemle Fransız kanun kodlarının hemen tamamının birkaç değişiklikle kabul edilmesi ile oluşturulmuştur. Bu kanunun önemli bir özelliği daha vardır. O da, Osmanlı ülkesine ilk kez Savcılık müessesesi(Müdde-i Umumi)nin getirilmesidir⁸³. Bu kanun, Nizamiye Mahkemelerinin Ceza bölümlerinde uygulanmak üzere iki kitap ve 487 madde olarak hazırlanmıştır⁸⁴. Birinci kitap, adlî zabıta, müdür, teftiş memurları ile görevleri hakkında hükümler sevk edildikten sonra, ilk defa Osmanlı hukukî teşkilatına dâhil olan savcılıkların görevleri düzenlenmiştir. İkinci kitapta yargılama safhaları anlatılmış, birinci babda cünha kabahat davalarına bakan mahkemeler ve bu davaların görülmesi ile istinafini ilgilendiren hükümler; ikinci babda cinayet davalarına bakan mahkemeler ve yargılamanın safhalarına ait hükümler; üçüncü babda temyiz ve yargılamanın iadesi hükümleri; dördüncü babda sahtekârlık davaları, ceza usûlünde gıyabî yargılama, mahkeme memurlarının yargılanması, firar ve benzeri müteferrik konulara dair hükümler; beşinci babda merci tayini hükümleri; altıncı babda kamu düzenini ilgilendiren mahkeme evrakı, hapisaneler ve ceza zamaşımı gibi konulara ilişkin hükümler yer almıştır⁸⁵. Bu kanun, hukuk usûlü kanununun tam tersi olarak, tamamen Avrupa menşelidir. Bu sebepten, kanun hazırlanırken Osmanlı hukukunun genel yapısına ve Şer'i hukuka uygunluk konusunda titiz davranılmamıştır⁸⁶. Kanunnâmeyi tamamlayan şerhler de yine Fransız öğretisine göre şekillenmiştir. Diğer iktibas kanunlar gibi Usûl-i Muhakeme- Cezâiye Kanunu Cumhuriyet'ten sonra yeni kanunlar yürürlüğe girene kadar tatbik edilmiştir⁸⁷.

⁸² Üçok, *a.g.e.*, s. 189.

⁸³ Nevin Ünal Özkorkut, "Savcılık, Avukatlık ve Noterlik kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52., Sayı: 4., Ankara 2003, s. 150; Şentop, *a.g.m.*, s. 657.

⁸⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 105.

⁸⁵ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*,(I), s. 422.

⁸⁶ Şentop, *a.g.m.*, s. 657.

⁸⁷ Veldet, *a.g.m.*, s. 199.

Usûl-i Muhakeme- Cezaîye Kanunu, kaynakları itibariyle, anlaşıldığı gibi tamamen Batı kökenli, Fransız öğretisinin esaslarını taşımaktadır. Diğer iktibas kanunlar gibi kanunlaştırma ideolojinin önemli ürünlerinden biri olmuştur.

Karma Usullü Kanunlar

Karma usullü kanunlardan, dayanakları itibariyle iki ya da daha fazla kaynağa başvurularak hazırlanmış kanunlar anlaşılmaktadır.

1858 Tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu (28 Zilhicce 1274)

Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında, Muhammed Rüşdü, Ahmed Celal, Şevket, Seyyid Mustafa Hıfzı, Mahmut Paşa, İbrahim Edhem, Muhammed Beylerden oluşan sekiz kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır⁸⁸. Kanun, bir mukaddime, üç bab, otuz iki fasıl ve 264 maddeden oluşmaktadır. İçerik olarak, Mukaddimesinde umumî hükümler ve bazı zabıtalara, suçların taksimi, cezaların neveleri işlenmekte, birinci babda ammeye karşı işlenen suçlar, ikinci babda eşhas aleyhinde işlenen suçlar ve üçüncü babda kabahatler söz konusu edilmektedir. Ecza-ı asliyesi, yani ana kaynakları, bu kanundan üç sene önce neşr edilen Men'-i İrtikap Kanunnâmesi ile mevcut ceza kanunnâmelerinden oluşmaktadır⁸⁹.

1256 ve 1267 kanunlarına nispetle çok daha geniş ve etraflı olan Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu, öncekilerine nazaran daha dünyevî (Laik) hükümler taşımaktadır. Ancak bu, şer'iate karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Bunu daha ilk maddesindeki; “*Şer'an ulül emre ait olan ta'zirin derecâtını*” tayin ve tespit için tanzim edildiğini ve “*ancak şer'an muayyen olan hukuku şahsiyeye halel gelmeyeceği*”ni açıkça belirtmek uygun görülmüş, yine, 171, 172, 177 ve 180, maddelerinin ilk şekillerinde “*hukuku şahsiye davası*” ile “*kıyas*” ve “*diyet*”ten bahsetmesi, kanunun ilk şeklinin şer'î hükümlerle laik hükümleri taşıdığını göstermektedir⁹⁰. Kanun hakkındaki Sadaret Mazbatası, kanunun içeriği ve kaynakları hakkında bizi kısa, ancak doğru bir bilgiye ulaştırır⁹¹. Bu anlamda, kanun; hem kaynakları ve şer'î hükümlerle olan münasebeti, hem de tatbik şekli ile alâkalı olarak üzerinde en çok tartışılan düzenlemelerden

⁸⁸ Ahmet Akgündüz, “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikap Kanunnâmesi, *Belleten*, Cilt: 51., Sayı: 199., Ankara 1987, s. 156-157.

⁸⁹ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 438; Akgündüz, *a.g.m.*, s. 158.

⁹⁰ Taner, *a.g.m.*, s. 230.

⁹¹ Akgündüz, *a.g.m.*, s. 157.

biridir⁹². Bazılarına göre batı ve özellikle Fransız kanununun kötü bir tercümesi⁹³, bazılarına göre nerede nasıl uygulanacağı bilinmeyen bir kanun⁹⁴, bazılarına göre de, Tanzimat döneminin kozmopolit yapısına uygun bir anlayışın ürünüdür⁹⁵. Bu iddiaların en isabetlisi, şüphesiz en son iddiadır. Kanunlaştırma hareketlerinin temel mantığı ile bu açıkça anlaşılabilir. Bütün bu tartışmalara rağmen, 1858 tarihli Ceza Kanunnâmesi, uzun yıllar yürürlükte kalmıştır. Yeni Ceza Kanunu 1 Temmuz 1926 tarihinden yürürlüğe girince bu kanun mülga olmuştur. Bu süre içinde birçok kez tadil edilmiş, kanunun birçok maddesi değişmiş, kanuna birçok yeni madde eklenmiştir⁹⁶.

Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu'nun, içerdiği eşitlik ilkesi ve kaleme alınmış biçiminde, Batı'nın ceza hukuku kavramlarından ve kanun koyma tekniğinden yararlanma yoluna gidilmiş⁹⁷, belli alanlarda kısmen laik hükümler kendini göstermiştir. Kanunun bu özelliği ona karma yolla vücuda getirilmiş bir kanun hüviyeti kazandırmıştır. Ancak Komisyon başkanlığını Ahmet Cevdet Paşa'nın yaptığı bir heyetin elinden çıkmış olma özelliği de ona yerli bir kanun vasfını vermiştir⁹⁸. 1858 tarihli Ceza Kanunnâmesi, gerek 1840 ve gerekse 1851 tarihli ceza kanunlarına nazaran batılı anlayışa daha yakın olduğu kabul edilebilir. Bu da kanunlaştırma hareketlerinde ortaya çıkan anlayışın ya da açık bir söyleyişle kanunlaştırma ideolojisinin gün geçtikçe daha da yerleştiğini göstermektedir.

1876 Tarihli Kanun-i Esasî (7 Zilhicce 1293)

Osmanlı kanunlaştırma hareketlerinin en önemli uygulamalarından biri de hukukun anayasal formatta düzenlenip yürürlüğe konmasıdır. Bu konunun en önemli örneği de Kanun-i Esasî'dir. Kanun-i Esasî fikri uzun zamandır Osmanlı aydınları tarafından dillendirilmekteydi. İlk düşünceler, 1860'lı yıllara kadar gitmektedir⁹⁹. Bu konuda fikir serd eden aydınlar arasında Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Âli Suavî bulunmaktaydı¹⁰⁰. İsmi geçen her aydın, devletin

⁹² Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 337.

⁹³ Tamer, a.g.m., s. 230; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁹⁴ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 338.

⁹⁵ Akgündüz, a.g.m., s. 162-165; Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 337.

⁹⁶ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 339, Şentop, a.g.m., s. 658.

⁹⁷ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 338; Akgündüz, a.g.m., s. 164.

⁹⁸ Ebu'lula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1949, s. 46-47.

⁹⁹ Bu konuda: Necdet Yurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Ankara 2000.

¹⁰⁰ Kemal Çelik, "Atatürk'te Yasallık (Meşrûiyet) Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 39, Ankara 2007, s. 399.

kurtulmasını, kabul edilecek bir anayasada görmekteydiler¹⁰¹. 7 Zilhicce 1293(23 Aralık 1876) anayasası işte bu beklentilerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Kaynakları, Osmanlı Devleti'nin süregelen siyasî ve hukukî yapısının temel esasları, yeni bazı kurallar, 1831 tarihli Belçika, 1850 tarihli Prusya anayasalarına dayanmaktadır¹⁰². Ancak bu anayasalar olduğu gibi tercüme edilerek alınmış değildir. Gerek kanun tekniği gerekse şekli manada benzerlikle birlikte bazı maddelerin iktibas, bazı maddelerin de Osmanlı bünyesine uygun bir hale getirilerek yararlanıldığı görülmektedir.

Kanunlaştırma ideolojisi çerçevesinde değerlendirildiğinde Tanzimat Fermanı ile oluşturulmaya çalışılan toplum yapısının, toplumsal tercihlerin yönetim işlerinde etkili olmasını ön gören bir hukukî ve siyasî yapının yerleştirilmesi amacı oluşturulmuştur. Böylelikle Osmanlılık fikri, bütün Osmanlı unsurlarında yerleşmiş olacak ve devletin devamlılığı sağlanacaktır. Ancak sonuçları itibariyle bakıldığında amaçlananın gerçekleşmediği görülmüştür.

1879 Tarihli Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye Kanun-ı Muvakkati(19 Cemaziyelahir 1296)

Bu kanun 1808 Fransız Ceza Usûl Kanunu'nun tercümesi ve bazı maddelerinin tadili şeklinde meydana getirilmiştir¹⁰³. Kanun bir mukaddime, iki kitap ve 487 maddeden oluşmaktadır. Birinci kitapta, adlî zabıta, müdür, teftiş memurları, görevleri, savcılık, sorgu hâkimleri, tahkikat, şikayetler, şahitlerin dinlenmesi, yazılı deliller, suç aletleri, celb ve tevkif, işlemleri tanzim edilmiştir. İkinci kitapta ise, cünha ve kabahat davalarına bakan mahkemeler ve bu davaların görülmesi ile istinafini ilgilendiren hükümler; cinayet davalarına bakan mahkemeler ve yargılamanın değişik safhalarına ait hükümler; temyiz ve yargılamanın iadesi hükümleri; sahtekârlık davaları, ceza usûlde giyabî yargılama, mahkeme memurlarının yargılanması, firar ve benzeri konulara dair hükümler; merci tayini hükümleri; kamu düzenini ilgilendiren mahkeme evrakı hapisaneler ve ceza zamaşımı gibi konulara ilişkin hükümler yer almıştır¹⁰⁴.

Hukuk Usûl kanunundan farklı olarak bu kanunda şer'î hükümler yer almamıştır. Kanunun en önemli özellikleri arasında, Hukuk Muhakemeleri Usûl

¹⁰¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁰² Şentop, s. 657;Bozkurt, *a.g.e.*, s.68-69.

¹⁰³ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 422.

¹⁰⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 106-107.

Kanunu'nun aksine şer'i hükümlere yer verilmemesi, savcılık kurumunun ayrıntılı bir şekilde düzenlenerek modern ceza mahkemelerine çok benzer bir hale getirilmesi bulunmaktadır.

Bu usûl kanunu, Cumhuriyet dönemindeki yeni ceza usûl kanununun kabulüne kadar yürürlükte kalmış¹⁰⁵ modern kanunlaştırma hareketleri içerisinde değerlendirilebilir. Amaç gittikçe karmaşıklaşan toplumsal ilişkilerin hukuk yoluyla daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlamaktır.

1880 Tarihli Usûl-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanun-ı Muvakkatı (2 Recep 1297)

Bu alandaki ilk düzenleme İlamat-ı Hukukîyenin Tenfizine Dair Kanunla başlamıştır. Bu ilk kanun kısmî birtakım düzenlemeler getirmiştir. Kanunun mazbatasında; *mehâkim-i umumiye-i nizamiyenin mevadd-ı hukukîyeyi rü'yet vazifesiyle mükellef bulunan kısmının usûl-ü muhakematına dair Mecelle cemiyetinden 301 maddeyi havi kaleme alınan layiha-i kanuniye Mahkeme-i Temyiz Hukuk Reisi Faziletli Ramiz Efendi ile azasından Saadetli Şefik Efendi hazretleri hazır oldukları halde Şura-yı Devlet heyet-i umumiyesinde kiraat ve bu sırada Şura-yı Devlet evail-i teşekkülünde cem ve tertip edilip her nasılsa mevki-i icraya konulmamış ve bu kere Mecelle Cemiyetince esas ittihaz olunmuş olan usûl-ü Muhakemat kanun-ı layihasına indelicap Fransa kavanin İstizade-i malûmat zımnında müracaat olundu*¹⁰⁶ denilerek, kanunun kaynakları hakkında bize açık bir malumat vermektedir. Buna göre kanun hazırlanırken, hem Mecelle heyetinin hazırladığı kanun taslağı esas alınmış, hem de 1807 tarihli Fransız usûl kanunundan sistem ve muhteva olarak yararlanılmıştır. Böylelikle karma usûlle hazırlanan bir kanun ortaya çıkmıştır¹⁰⁷.

Kanun, bir mukaddime, dokuz bab ve 297 maddeden oluşmaktadır. Mukaddimedede görev ve yetki kuralları ve birinci babında genel esaslar; ikinci babda mahkeme görevlilerinin vazifeleri; üçüncü babda davanın açılması, dilekçeler, tarafların mahkemeye celbi; dördüncü bab'da davanın görülmesi, karar çeşitleri, esbab-ı hüküm, senetler, beyyinat, tahlif, mühür ve imza tastiki, zarar ve ziyan davaları ilk müdahaleler; beşinci babda ilk hükümler, vicahî hüküm, gıyabî hüküm; altıncı babda hükmü itiraz, istinaf, yargılamanın iadesi;

¹⁰⁵ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 423.

¹⁰⁶ Veldet, *a.g.m.*, s. 198.

¹⁰⁷ Cin-Akgündüz, *a.g.e.(I)*, s. 421.

yedinci babda temyiz hükümleri; sekizinci babda hâkimin reddi, dokuzuncu babda haciz ve hükümleri yer almaktadır¹⁰⁸.

Ticaret mahkemelerinde uygulanan usûllerin tamamını kapsaması, bu kanunun temel özelliğidir. Bu kanun 1911 yılında yapılan eklerle birlikte Cumhuriyet döneminde, yeni bir usûl kanunu hazırlanıncaya kadar yürürlükte kalmıştır. Bu kanun Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü sosyal yapı için hukukî alt yapı oluşturulması amacına yönelik yürürlüğe konulan düzenlemedir. Değer kanunlaştırma faaliyetlerin genel çerçevesi içinde değerlendirilmelidir.

Kanunlaştırma hareketlerini ve ideolojik amaçlarını, örnekleri ile bu şekilde ortaya koyduktan sonra kanunlaştırma hareketlerinin zorunlu bir sonucu olan hukukî alanda meydana gelen yeniliklere bakmak kanunun bütününe anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

Osmanlı Adlî Teşkilatlarında Modernleşme ve Modernleşmenin Hukukî Dayanakları

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Modernleşme hareketleri içinde önemli bir yer tutan Osmanlı hukukunun modernleştirilmesi çalışmaları sadece kanunlaştırma hareketlerinden oluşmamaktaydı. Adli teşkilatta önemli modernleşme/batılılaşma/yenileşme hareketleri de meydana gelmiştir. Ancak bu modernleşme/batılılaşma/yenileşme hareketlerinin hukukî dayanakları da kanunlaştırma hareketleridir. Bu bağlamda kanunlaştırma hareketleri adlî teşkilatın yeniden yapılanması için temel kaynak işlevi görmüştür. Hukukun her dalında görülen kanunlaştırma hareketleri, ilgili alanın adlî işleyişini, kurumsallaşmayı ve çeşitlenmeyi beraberinde getirmiştir. Adlî teşkilat, hukukun kurumsal yapısını oluşturmaktadır. Mahkemeler adli teşkilatın en geniş bölümünü oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde mahkeme teşkilatı, kaynakları birbirinden farklı, farklı insan grubuna hizmet eden bir mekanizma şeklinde varlığını sürdürmekteydi. Osmanlı hukuk sisteminde, Tanzimat'tan önce üç tip mahkeme vardı. Bunlar, Müslüman halk arasında çıkan her türlü anlaşmazlıklarda, Osmanlı uyruklular ile yabancı devlet uyrukları arasındaki anlaşmazlıklarda yetkili olan Şeriye Mahkemeleri, Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan halkın din ve mezhep yönünden bağlı bulunduğu cemaatlerin adlî işlerine bakan Cemaat Mahkemeleri, kapitülasyonların hukukî

¹⁰⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 104.

sonuçları olarak ortaya çıkıp, yabancı uyruklu kişiler arasında çıkan anlaşmazlıklara bakan Konsolosluk Mahkemeleri'dir¹⁰⁹.

Böyle bir adlî mirasın ıslahatına girişen Osmanlı devlet adamları, ortaya koydukları hareket tarzıyla Tanzimat dönemi kanunlaştırma ideolojisine şekil veren Tanzimat dönemi toplumunun genel yapısına uygun bir dönüşümü hedeflemektedirler. Hukuk alanında ortaya koyulan çalışmalar bunu açıkça göstermektedir. Kanunlaştırma, bu çalışmalar dizisinin bir bölümünü oluştururken adlî kurumların yeniden yorumlanmasını öngörmesi bakımından genel bir perspektif sunmaktaydı.

Ticaret Mahkemeleri

İlk Adlî reform çalışması, diğer alanlara göre daha dünyevî olan ticarî alanda görüldü. Bunun önemli sebepleri vardı, bunlara satır aralarında değindik. Ancak kısaca, Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticarî ilişkilerinde meydana gelen değişme ve özellikle Avrupa merkezli ticarî ilişkilerin artması ve bunun sonucunda önemli hukukî dönüşümlere ihtiyaç duyulması şeklinde özetleyebiliriz¹¹⁰. 1801 yılında gümrük emininin başkanlığında oluşturulan ecnebî ve yerli tacirler arasında komisyonlar ticarî davalara bakıyordu. Bu komisyon, 1840 Ticaret Meclisi'ne dönüştürülüp resmîleştirilerek Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştı¹¹¹. Bu meclis ile ilgili bazı düzenlemeler yapılarak, teşkilat yapısında önemli değişikliklere gidilmiştir. 1847 yılında mahkemeyi oluşturan komisyon, yabancı devlet temsilcilerinin seçtiği üye sayısı ile yerli(Osmanlı) üye sayısının eşitlenmesini kararlaştırmış, Ticaret mahkemesini karma mahkeme haline getirilmiştir. Bu meclisler, ticaretin gelişmiş olduğu yerlerde yaygınlaştırılmıştır.

1856 tarihli Islahat Fermanı, önemli iktisadî açılımları karar altına almıştı. Islahat Fermanı'nda alınan kararlar muvacehesinde, 1860 yılında Fransız Ticaret Kanunu'nun dördüncü kısmı Ticaret Kanunnâme-i Hümayûnu'na zeyil olarak iktibas edilmiştir¹¹². Bu zeyil ile Ticaret meclisleri mahkeme haline dönüştürülmüş, adları da ticaret mahkemesi olmuş ve teşkilatları da etraflı bir şekilde düzenlenmiştir. Böylece Fransız örneğine uygun

¹⁰⁹ Tahiroğlu, a.g.m., s. 595; Okumuş, "Osmanlı Şibih..", s. 295.

¹¹⁰ Mardin, "Mecellenin Kaynakları...", s. 122-123.

¹¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yayıma Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), İstanbul 2002, s. 222.

¹¹² Ekrem Buğra Ekinci, "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Cilt: XIII., Ankara 2002, s. 775; Bingöl, a.g.e., s. 45.

olarak, daha geniş yetkili, tüm tüccarı ve ticari davaları kapsayan muntazam ticaret mahkemeleri oluşturulmuş oldu¹¹³. Aynı düzenleme ile İstanbul'da bulunan ticaret mahkemesi iki ayrı daireye ayrılmıştır.¹¹⁴

1861 yılında yürürlüğe giren Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesiyle, ticaret mahkemelerindeki yargı usûlü yeniden düzenlenmiştir¹¹⁵.

1863 Deniz Ticaret Kanunu'nun çıkmasıyla, İstanbul'daki Ticaret Mahkemelerine, deniz, ticaret davalarına üzere üçüncü bir daire daha eklenmiştir.

1864 Vilayet Nizamnâmesi ile her vilayette birer Meclis-i Ticaret Mahkemesi açıldı. 1871 tarihli Divan-ı Ahkam-ı Adliye iç nizamnâmesiyle ticaret meclislerinin yabancılarla Osmanlılar arasındaki hukuk davalarına bakmaları yasaklandı.

1875 yılında yayınlanan Adalet Fermanı çerçevesinde, Ticaret Nezareti bünyesi bulunan Ticaret ve Divan-ı istinaf Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. İstanbul Ticaret Mahkemesi, taşradan gelen ticaret davalarının istinaf mercii haline getirildi¹¹⁶.

1879 yılında ise, Mehâkim-i Nizamiye'nin Teşkilat Kanunu ile ticaret mahkemelerinin bulunmadığı kazalarda kaza mahkemelerinin ticaret davalarına, ticaret kanunu mucibince bakmaları, bunun için de kazanın muteber tüccarından seçilecek muvakkat üyelerinin mahkemede bulunacağı kararlaştırılmıştır.

Görüldüğü üzere Ticaret hayatını düzenleyen hukukî yapılanmalar, kanunlaştırma hareketlerinin genel çerçevesinde vuku bulmuş, kanunlaştırma hareketlerinin laik nitelikli ideolojisinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu cümleden olarak, Osmanlı hukuk sisteminin kaynağı olan şer'î kurallardan uzaklaşma adlî kurumlarda da görülmüş, batı sisteminin genel prensiplerinin hukuka tahakkuku gerçekleşmiş ve Türk hukuk sistemine yeni bir boyut kazandırılmıştır.

¹¹³ Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret...*, s. 34-40.

¹¹⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 157.

¹¹⁵ Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret...*, s. 57-64.

¹¹⁶ Ekinci, "Tanzimat Devri...", s. 775.

Nizamiye Mahkemeleri

1837 yılında kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye,¹¹⁷ Tanzimat Fermanı'nın kendisine biçtiği rol doğrultusunda, yasama ve danışma niteliklerine de sahip yüksek bir mahkeme niteliğine büründü. Bu meclisin yasama yetkisi 1854 yılında Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredilmiş, tamamen adli ve idarî yüksek bir mahkeme olarak varlığını sürdürmüştür. Nizamiye Mahkemesi niteliğinde, vilayet ve livalarda birer Meclis-i Temyiz, kazalarda da Meclis-i Divan teşkil edilmiş, bütün vilayetlerde ayrıca bir Meclis-i Cinâyât kurulmuştur. Bu mahkemeler, Muhassıl Meclisi, Memleket Meclisi, Eyalet Meclisi Meclis-i Kebir, Meclis-i Cinâyât ve Meclis-i Tahkikât yapılanmasının unsurunu oluşturmaktadır¹¹⁸.

Nizamiye mahkemelerinin çekirdeğini oluşturan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 1868 yılında Cevdet Paşanın çalışmalarıyla kurulmuş, Cevdet Paşa da bu mahkemenin ilk reisliğine getirilmiştir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, yapısı itibarıyla Ceza ve Hukuk olmak üzere iki daireden oluşmaktaydı ve aza sayısı 5 ila 10 arasında sınırlandırılmıştır. Yetki alanı şer'îye mahkemelerinin şer'î haklar ve gayrimüslimlere ait özel meclislerce görülen ticaret davaları dışında, her çeşit ceza ve hukuk davasına re'sen ve istinaf yoluyla bakmak şeklinde belirlenmiştir. 1870 tarihli Nizamnâme ile bu yüksek mahkemenin çatısı, Nizamiye Mahkemeleri adıyla genişletilmiş, dört alt mahkeme türüne ayrılmıştır. Bunlar: 1 Kazalarda bulunan Deavi Meclisleri, 2. Livalarda bulunan Temyiz-i Hukuk Meclisler, 3. Vilayetlerde bulunan Temyiz Divanları, 4. Dersaadette bulunan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'dir. Görev türü olarak, birinciler Bidayet mahkemeleri, ikinci ve üçüncüler hem bidayet hem de istinaf mahkemesi olarak davalara bakabileceklerdi. Dördüncüsü olan Divan ise Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizamiye şeklinde iki mahkemeden oluşturulmuştur. Yine 1868 tarihinde kurulan İcra Cemiyeti ve 1870 tarihinde kurulan Havale Cemiyetleri ile yeni mahkemelerin teşkilatı tamamlanmıştır. Bu arada da nizamiye mahkemeleriyle ilgili olarak sürekli yeni düzenlemelere

¹¹⁷ “Bu meclis 23 Mart 1837 tarihinde kurulmuştur. Başlangıçta bir başkan, beş üye ve iki kâtipten oluşmakta idi. Toplantılarını Topkapı Sarayı'nda yapıyordu. Başkan ve üyeleri vezirler ve Bâlâ rütbesi sahipleri arasından seçilmekte idi. Meclisin temel görevi, Devletin ihtiyaç duyduğu kanun tasarılarıyla nizamnâmeleri hazırlamak, memurları yargılamak ve devletle fertler arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenektir”, Süleyman Arslan, “Tanzimat Döneminin Yarattığı Bir Yargı Organı: Şura-yı Devlet” *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Bildiriler)* 25-27 Aralık 1989 Ankara, Ankara 1991, s. 243.

¹¹⁸ Bingöl, a.g.m., s. 353-542.

gidiliyordu. 1871 tarihli iki nizamnâme ile Nizamiye Mahkemeleri, Bidayet ve İstinaf olmak üzere iki dereceli hale getirilmiş, merkezdeki mahkemeler de üç kısma ayrılarak Bidayet ve İstinaf ve bu da Hukuk-ı Adıye İstinaf ve Bab-ı Zabtiye olarak iki alt mahkemeye ayrılmıştır.

1879 tarihli önemli bir düzenleme olan Mehâkim-i Nizamiye'nin Teşkilat-ı Kanun-ı Muvakkati ile Nizamiye Mahkemeleri hukuk ve ceza mahkemeleri olmak üzere ikiye ayrılmış, müdde-i Umumilik (Savcılık) kurumu oluşturulmuş, 1875 yılında İstanbul için düzenlenmiş olan Avukatlık Kurumu da bütün ülkeye şamil hale getirilmiştir. Kâtib-i Adllık(noterlik) Kurumu faaliyetlerine başlamıştır. Bu kanuna göre nizamiye mahkemeleri iki kademelidir. Bidayet Mahkemeleri; bunlar da ceza, hukuk ve ticaret olarak üçe ayrılmıştır. Köylerde bulunan ihtiyar meclisleri ve nahiyelerde bulunan nahiyeye meclisleri de sulh dairesi hüviyetinde görevlerine devam edecektir. İstinaf Mahkemeleri de vilayetlerde bulunacaktır. Merkezde ise ceza ve hukuk daireleri bulunan temyiz mahkemesi görev yapacaktır.

1879 tarihine kadar yılına kadar Nizamiye Mahkemeleri ile Şer'iyeye Mahkemeleri arasında mevzuat açısından pek bir fark yoktu. Zira Mecelle'nin usûle ilişkin son üç kitabındaki esaslar uygulanmaktaydı. Ancak bu yılda peş peşe yürürlüğe giren iki usûl kanunu ile bu mevzuat yakınlığını ortadan kaldırarak Nizamiye ve Şer'iyeye'de farklı mevzuat oluşturulmuştur. Bu usûl kanunlarının ilki Usûl-i Muhakeme-i Hukukîye Kanun-ı Muvakkati, ikincisi ise, Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye Kanun-ı Muvakkatidir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme dönemi kurumlarından olan Nizamiye Mahkemeleri, kanunlaştırma hareketlerinin önemli ürünleri arasında yer almaktadır. Şer'iyeye Mahkemelerinin hemen yanı başında kurulmuş olan bu mahkemeler, Osmanlı hukukunun laikleşmeye başladığının önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. 1837 Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adıyla kurulan ve Tanzimat'la birlikte başlayan Nizamiye Mahkemeleri serüveni, hukukî alanda yapılan düzenlemelerle kurumsallaşma yolunda önemli aşamalar gerçekleşmiş son düzenlemelerle de kurumsallaşmasını tamamlamıştır.

Şura-yı Devlet

İdarî hukukun en önemli kurumu olan Şura-yı Devlet, Tanzimat sonrası idarî yargının en önemli adresi niteliğinde idi. Tanzimat'tan önce bu görevi kısmen Divan-ı Hümâyûn, eyaletlerde paşa divanları ve sancaklarda miriliva divanları yerine getiriyordu. Tanzimat'tan sonra kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı

Adliye bahsedilen kurumların görevini yerine getiriyordu¹¹⁹. Bu meclis, (5 Muharrem 1271 (1854) yılında, bünyesinde, daha sonra Islahat Fermanı'nın hükümleriyle ilgili nizamları yürürlüğe koymak üzere görevlendirilecek olan Meclis-i Âli-i Tanzimat¹²⁰ adında bir meclis kurulmuş¹²¹, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin varlığı devam etmiştir¹²². Meclis-i Âli-i Tanzimat'tan sonra 1855 yılında; devletin en yüksek makamı olarak sadrazam başkanlığında toplanan, heyet-i vükelayı teşkil eden şahıslar ile Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ ve Bâbîâli'nin yüksek ricalinden teşekkül eden ve Tanzimat Meclisinin müzakere ve tanzim edeceği nizamnâme layihalarını yeniden tetkik ederek tasdik üzere Meclis-i Ali-i Umûmî teşkil olundu¹²³. Bu iki meclis, 1861'de birleştirilerek Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adıyla faaliyetlerine devam edeceği bir Hatt-ı Hümayûn ile karar altına alındı. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin görev ve yetkilerini düzenlendiği bir nizamnâme ile de bu meclis, biri mülkî idare, biri kanun ve nizamlar, biri de yargılama işleri dairesi olmak üzere üçe ayrılmıştır¹²⁴. Ancak böyle bir teşkilat yapısıyla çalışmasının bazı mahzurları görünerek 1868 (11 Zilkade 1284) tarihinde, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tekrar ikiye bölünerek, bünyesinden Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adlarında iki meclis çıkarılmıştır¹²⁵.

Şura-yı Devlet, Kanun ve nizamnâme layihalarını incelemek, idarî konuları tetkik ederek görüşlerini ilgili makamlara arz etmek, devletle şahıslar arasındaki davalara bakmak, Uyuşmazlık Mahkemesi görevini ifa etmek, kanun

¹¹⁹ Abdülmecit Mutaf, “Şura-yı Devlet”, *Türkler*, Cilt: XIII., (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002, s. 599.

¹²⁰ Meclis-i Tanzimat, “*Devlet Umumunun Islahını ve memleket mamuriyetinin tekessürünü mucip olan her türlü usûl ve nizamı yeniden müzakere ve mütalaa etmek, Nezaret ve Daireler tarafından tanzim edilerek layihaları tetkik ve tasdik etmek, Meclis-i Tanzimat'ın tetkik ve kabul ettiği her türlü layiha, Meclis-i Vükelâ'ya tevdi olunacak ve onun tasdikinden sonra, Padişah'ın tasvibine arz olunacaktır. Padişah'ın iradesine iktiran etmeyen hiçbir layiha mevkii icraya konamayacaktır. Isdar edilen bir nizam ve kanun ancak yine meclisin muvafakatı ile yürürlükten kaldırılacaktır, Memuriyet vazifesini suistimalden dolayı vükeladan muhaemeleri, Meclis-i Tanzimat'ta olacaktır*” gibi yetki ve görevlerle donatılmıştır. Arslan, a.g.b., s. 245, Ceylan, a.g.m., s. 591.

¹²¹ Berkes, a.g.e., s. 219; Bozkurt, a.g.e., s. 136.

¹²² Mehmet Seyyitanlıoğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Türkler*, Cilt: XIII., (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002, s. 568.

¹²³ Ayhan Ceylan, “Parlamentoya Uzanan Süreçte Türk Hukukunda ‘Danışma’”, *Türkler*, Cilt: XIII., (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002, s. 592-593.

¹²⁴ Mutaf, a.g.m., s. 600.

¹²⁵ Halil Cin, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri” *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 29.

ve nizamlar hakkında danışma organı olmak, memurları yargılamak, ilgili makamların talebi üzerine hukukî mütalaalar vermek, bütçeleri denetlemek gibi görevlerle faaliyet alanı oluşturularak on altı iş bölümlü beş daireye ayrıldı. Bunlar, Mülkiye-Zabıta-Harbiye-Dairesi, Maliye ve Evkaf Dairesi, Adliye Dairesi, Nafia-Ticaret-Ziraat Dairesi ve Maarif Dairesi'dir¹²⁶.

Meclisin yapısında 1869 yılında birtakım değişikliklere gidilmiş, 1871 yılında da Şura-yı Devlet, Tanzimat, Muhakemât ve Dâhiliye adıyla üç daireye indirgenmiştir¹²⁷. 1876 Kanun-i Esasi ile Şura-yı Devlet'in görevlerinde birtakım değişiklikler oldu. 1891 yılında yayınlanan bir nizamnâme ile Şura-yı Devlet'in bünyesinde, taşrada meydana gelen her şeyin, istatistik halinde buraya bildirilmesi üzerine, bunları inceleyip mütalaasını Sadarete bildirmekle görevli Bâbîâli İstatistik encümeni kuruldu¹²⁸.

Osmanlı idarî yargı organı olarak ortaya çıkan Şura-yı Devlet, oluşumunda kısa sürede meydana gelen önemli yapısal değişiklikler sonucunda kurumsal yargı organı haline gelmiştir. Bünyesinden çıkardığı hukukî kurumlarla da etkili bir danışma meclisi niteliğine bürünmüştür. Kanunlaştırma hareketleri bu meclisin hem ortaya çıkışında hem de işleyişinde önemli etkilerde bulunmuş, Osmanlı yargı sisteminin olgunlaşması yönünde önemli roller üstlenmiştir.

Sonuç

Osmanlı modernleşme/batılılaşma/yenileşme hareketleri; askerî, siyasî, sosyal, iktisadî ve hukukî alanlarda kendini göstermiş bir dönüşüm-değişim hareketleridir. Öncelikle, 18. yüzyılda belirginleşmeye başlayan ve siyasî erk merkezli olarak, belli bir disiplin içinde yürütülmeye çalışılan bu faaliyetler, 19. yüzyılda, Tanzimat Fermanı'nın ortaya çıkardığı ideolojik atmosfer etkisiyle, Tanzimat Fermanı'nın ideolojisini devam ettiren tarzda yeniden şekillenmiştir. Tanzimat Fermanı ile oluşan bu ideolojik perspektif temel ideolojisini dönemin özellikle sosyal ve bunların sonucu olan siyasî, iktisadî ve askerî özelliklerinden almaktadır. İşte Tanzimat Fermanı'na yansıyan modernleşme/batılılaşma/yenileşme ideolojisi bu nedenlerin ortaya koyduğu reaksiyonlara dayanmaktadır.

¹²⁶ Mutaf, a.g.m., s. 603-604; Ceylan, a.g.m., s. 592.

¹²⁷ Cin, a.g.m., s. 29.

¹²⁸ Mutaf, a.g.m., s. 605.

Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri

Tanzimat Fermanıyla birlikte belirgin bir şekle bürünen yenileşme ideolojisi, Islahat Fermanı'nın içeriğine de belirgin bir şekilde yansımış, modernleşme/batılılaşma/yenileşme hareketlerinin içeriği ve özelliklerinin tam manasıyla anlaşılmaya başlandığını göstermiştir. Bu düşünce atmosferi içinde dört bir koldan yenileşme hareketleri almış başını yürümüştür.

Kanunlaştırma faaliyetleri hukukî alanda görülen modernleşme/batılılaşma/yenileşme hareketleri olarak karşımıza çıkmıştır. modernleşme/batılılaşma/yenileşme ideolojisi, kendini, en çok kanunlaştırma faaliyetlerinde göstermiştir. Kanunlaştırma faaliyetlerinden 19. yüzyılda Osmanlı sosyal, siyasî, iktisadî ve hukukî yapısının hangi mecraya, yani ideolojik yöne doğru gitmeye başladığını görmekteyiz. Bizzat devlet, bu yönü, birçok unsurun etkisiyle tayin etmiştir.

Kanunlaştırma faaliyetleri, Osmanlı hukuk sisteminin evrimini en üst düzeye çıkarmış, günümüz, sosyal, siyasî, iktisadî yapısının hazırlayıcısı olmuştur. Belli bir disipline oturtulmuş olarak yeniden düzenlenen Osmanlı hukuk sistemi, yürürlüğe konan, iç ve dış (yerli ve batılı) kaynaklı kanunlarla bambaşka bir yöne kaymıştır. Mevcut millî hukuk sistemi, varlığını sürdürse de, yerini yeni düzleme oturtulmuş bir hukuk sistemine bırakmak zorunda kalmıştır. Hukuk kaynaklı modernleşme/batılılaşma/yenileşme hareketleri, devletin bütün kurumlarına etki ederek, devletin yönetim şeklini bile başkalaştıran birtakım hukukî açılım ve düzenlemeler vasıtasıyla devlet teşkilatının işleyiş tarzını değiştirmiştir.

Kanunlaştırma faaliyetlerinin ürünü olan yeni hukukî düzenlemeler, bireye karşı yeni bir bakış açısı getirmiş, hukukî nizama da bu bakış açısı üzerinden yön vermiştir. Bunlarla birlikte kadın ve aile kurumu yeni hukukî nizamlar çerçevesinde, mevcuttan farklı bir hukukî sistem içerisinde, yeniden yorumlanmıştır. Kanunlaştırma faaliyetlerinin sosyal etkileri temelde kadın ve aile merkezli olarak görülmüştür.

Kanunlaştırma hareketleri, hukukî (adlî) teşkilata da yeni bir düzen vermiş, yeni hukukî kurumların vücuda gelmesini sağlamıştır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana taşıyıp getirdiği hukuk sisteminin bazı unsurlarını da devam ettirmesi hukukî ikilik (dualizm) yaratmıştır. Bu durum belli konularda hukuk kaynaklı bir bocalama ve karışıklığı getirmiş ve birçok yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir hukukî geleneğinin olması, bu karmaşıklığın en önemli sebeplerinden biridir.

KAYNAKÇA

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukukî Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men’-i İrtikap Kanunnâmesi, *Belleten*, Cilt: 51., Sayı: 199., Ankara 1987.

AKÇA, Görsoy-Himmet Hülür, “Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19., Konya 2006.

ARSLAN, Süleyman, “Tanzimat Döneminin Yarattığı Bir Yargı Organı: Şura-yı Devlet” *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Bildiriler) 25-27 Aralık 1989 Ankara*, Ankara 1991.

AYDIN, Mehmet Akif, “İslâm-Osmanlı Aile Hukukunun Kanunlaştırılması ve Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, *Osmanlı*, Cilt: VI., (Editör: Güler Eren), Ankara 1999.

AYDIN, Mehmet Âkif, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28., Ankara 2003.

AYDIN, Mehmet Akif, “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihî Tekamülü, *Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: II., Ankara 1992.

AYDIN, Mehmet Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. Basım, İstanbul 1999.

AYTEKİN, E. Attila, “Hukuk, Tarih ve Tarih yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesine Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3., Sayı 5., İstanbul 2005.

AZAK, Ülkü, “Tanzimat’tan Sonra Resepsiyon”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: III., İstanbul 1985.

BARDAKOĞLU, Ali, Türk Aile Hukukunun Tarihî Gelişimi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II., Ankara 1991.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, *Tanzimat I*. Ankara 1999

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), İstanbul 2002.

BİNGÖL, Sedat, “Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu”, *Osmanlı*, Cilt: VI., (Editör: Güler Eren), Ankara 1999.

BİNGÖL, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluş ve İşleyişi 1840-1870)*, Eskişehir 2004.

BOZKURT, Gülnihâl, “Tanzimat ve Hukuk”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu* (31 Ekim-3 Kasım 1989) Ankara 1994.

BOZKURT, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996.

CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, 1-12, 3. Baskı Ankara 1991.

CEYLAN, Ayhan, “Parlamentoya Uzanan Süreçte Türk Hukukunda ‘Danışma’”, *Türkler*, Cilt: XIII., (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002.

CİN, Halil, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usûlleri” *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992.

CİN, Halil-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Cilt: I., İstanbul 1995.

DEMİR, Abdullah, “İlk Usûl Kanunu Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesinin Transkripsiyonu”, *e-akademi*, Sayı: 72, 2008 http://www.e-akademi.org/makaleler/ademir-3.htm#_ftn1

ÇELİK, Kemal, “Atatürk'te Yasallık (Meşrûiyet) Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 39, Sayfa: 397-408, Ankara 2007.

DOĞAN, İsmail, *Osmanlı Ailesi-Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Ankara 2001.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Hukuk-ı Aile Karamâmesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II., Ankara 1991.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Cilt: XIII., Ankara 2002.

ERDEM, Sami, “Türkçede Mecelle Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3., Sayı 5., İstanbul 2005.

GÖZÜBENLİ, Beşir, “Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle”, *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyumu*, (9-11 Haziran 1995) Ankara 1997.

GÜMÜŞ, Musa, “Anayasal Meşrûî Yönetime Medhal: 1856 İslahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi”, *Bilig*, Sayı: 47., Sayfa: 215-240., Ankara 2008.

KAŞIKÇI, Osman, “Mecelle Örneğinde Türklerin İslam Özel Hukukuna Katkıları”, *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel Kemal Çiçek ve Salim Koca), Ankara 2002.

KAŞIKÇI, Osman, “Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle”, *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), Cilt: VI., Ankara 1999.

KAŞIKÇI, Osman, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul 1997.

KENANOĞLU, M. Macit, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara 2005.

MARDİN, Ebulü'lula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1949.

MARDİN, Şerif, “Mecellenin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar”, *Türk Modernleşmesi*, 17. Baskı, (Çeviren: Yusuf Bayraktutan), İstanbul 2007.

MUTAF, Abdülmecit, “Şura-yı Devlet”, *Türkler*, Cilt: XIII., (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002.

OKUMUŞ, Ejder, “Osmanlı Şibih-Laik Tanzimat Devleti'nin Oluşumunda Hukuk Alanında Kendini Gösteren Laikleşmenin Belirtileri”, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Ejder Okumuş-Ahmet Cihan-Mustafa Avcı, İstanbul 2006.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 4. Basım, İstanbul 2001.

ÖZKORKUT, Nevin Ünal, “Savcılık, Avukatlık ve Noterlik kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52., Sayı: 4., Sayfa: 147-154., Ankara 2003.

ÖZTÜRK, Osman, “Osmanlılarda Tanzimat sonrası Yapılan hukukî çalışmalar ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye”, *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), Cilt: VI., Ankara 1999.

ÖZTÜRK, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973

SAKAOĞLU, Necdet- Nuri Akyavaş, *Avrupalaşmanın Yol Haritası ve Sultan Abdülmecid*, İstanbul 2001

SARKİS, Karakoç, *Külliyyât-ı Kavânin*, Cilt: I., Fihrist-i Tarihî 16 Muharrem 855-3 Şaban 1293 (1451-1876), (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Akif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem Buğra Ekinci, Mustafa Macit Kenanoğlu), Ankara 2006.

SAYDAM, Abdullah, “Tanzimat Devri Reformları”, *Türkler*, Cilt: XII., Ankara 2002.

SEYYİTTANLIOĞLU, Mehmet, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Türkler*, Cilt: XIII., (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002.

ŞAFAK, Ali, “Osmanlılar'da Arazi Hukuku Kurallarına Kısa Bir Bakış”, *Osmanlı*, Cilt: VI., Ankara 1999.

Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri

ŞENTOP, Mustafa, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3., Sayı 5., İstanbul 2005.

TAHİROĞLU, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: III., İstanbul 1985.

TANER, Tahir, “Tanzimat Devrinde ceza Hukuku”, *Tanzimat I.*, İstanbul 1999.

ÜÇOK, Coşkun, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 5. Baskı, Ankara 1972.

ÜÇOK, Coşkun-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 10. Baskı, Ankara 2002.

ÜNAL, Mehmet, “1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnâmesi”, *Aile Yazıları*, Bilim Serisi 5-1, (Derleyenler: Beylü Çiçekligil- Ahmet Çiğdem), Ankara 1990.

ÜNAL, Mehmet, “Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukundan Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnâmesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 34., Sayı I., Ankara 1977.

VELDET, Hıfzı, “kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I.*, İstanbul 1999.

YAVUZ, Hulusi, “Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle’nin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyumu*, (9-11 Haziran 1995) Ankara 1997.

YURDAKUL, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Ankara 2000.